

Journal of Philosophical Investigations

University of Tabriz

The Theory of Culture in Bloch and Dawkins' Philosophy; in Viewpoint of the Elements “Ideas” and “Memes”

Seyyed Hossein Hashemi¹ | Aliasghar Mosleh²

1. Ph.D. Candidate, Department of Philosophy, Allameh Tabataba'i University, Iran. E-mail: s.h.hashemi9412@gmail.com
 2. Corresponding Author, Professor, Department of Philosophy, Allameh Tabataba'i University, Iran E-mail: aamosleh@atcatu.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 13 April 2022
 Received in revised form 14 May 2022
 Accepted 28 June 2022
 Published online 20 March 2024

Keywords:

philosophical study of culture, Bloch, utopian ideas, Dawkins, mems

ABSTRACT

Culture is one of the great themes of Bloch and Dawkins' philosophy. They use ideas of materialism and processtual evolutionism with reduction approach to explain the cultural realm. These common aspects make a comparative/synthetic study of their philosophy of culture- based on components “Ideas” and “Memes”- possible. The claims of this article are: 1) Bloch's processtual ontology is a proper metaphysics for Dawkins' genetics and theory of culture; 2) Dawkins' genetics explains the relation between the human biological sphere and social/historical structures. This article tries to show that the analysis of the cultural theories in Bloch and Dawkins' thought can provide genuine and profound insight into the fundamental dynamics of society and history and can more clearly explain some philosophical conceptions, for example “alienation” and “social class”. On the other side, two pair's conceptions- mainly “praxis/expanded phenotype” and “mems/plus ultra”- are complementary and can more exactly explain the relation between gene, social structures, and culture. The result of this comparative/synthetic analysis of culture are: 1) A type of philosophical “determinism” that is challenging for some basic Bloch's conceptions: utopia and hope; 2) An example -by adding the Bloch's conception of “teleology” to Dawkins' genetics- of compromising the scientific and philosophical exceptional approach.

Cite this article: Hashemi, H., & Mosleh, A. (2024). The Theory of Culture in Bloch and Dawkins' Philosophy; in Viewpoint of the Elements “Ideas” and “Memes”. *Journal of Philosophical Investigations*, 18 (46), 50-73. <http://doi.org/10.22034/jpiut.2022.51102.3168>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

<http://doi.org/10.22034/jpiut.2022.51102.3168>

Extended Abstract

Introduction

Bloch's ontology is formulated based on the paradigm of "Dialectical Materialism" and his metaphysical approach is based on the paradigm of "Open-ended Processualism". Dawkins also utilizes the concept of "Materialism" in his ontology and the concept of "Dynamic Evolutionism" in his metaphysical approach. On the other hand, the formulation of the theory of culture in the thought structure of these two thinkers is carried out from the perspective of "Reductionism", that leads to the discovery and explanation of the components of this field. These components are the "Ideas/Ideals" in Bloch's philosophy of culture and the "Memes" in Dawkins' philosophy of culture. These identical approaches and perspectives provide a possibility of the comparative study between these two thinkers.

Bloch's Metaphysics

Bloch attempts to create a dynamic and open-ended metaphysics. He was to find the basis for a dynamic materialism in which the interaction between the human and the natural, grounded in want, propelled the historical process forward. He distinguishes the "static" metaphysics of the past from his own "open" metaphysics; whereas the former merely registers the fixed categories of a closed system, the latter is the fluid and experimental approach to a changing, open-ended process. On the other hand, Bloch is at pains to stress the materialist basis of his philosophy; he maintains that "Matter", the substance of the universe, is to be understood as an active category: Matter is, in nature and humanity, capable of movement and development. Therefore, Bloch wishes to distance himself from any closed teleological usage of philosophical categories which would envisage humanity terms of a fixed future inevitably growing out of inexorable historical trends, also: "Ontological Utopianism".

Social structures and culture in Bloch's philosophy

Using the Marxist distinction between substructure and superstructure, Bloch argues that a cultural superstructure does emerge in the work process. He wishes to designate this superstructure as a place, a "Topos", to suggest the idea of an area or arena which, to an extent, has its own parameters and dynamics. The contents of this "Topos" have their existence in a distinct site. In this site, transformations of material occur, but with a complexity and diversity indicative of the complications of the underlying social field; this "Topos" is an infinitely renewable and vital resource. Bloch also describes this process as the production of "cultural surplus" or "ideological surplus". The historical context structures the relationship between Ideology and its surplus.

Bloch's cultural philosophy and Utopianism

A glance at Bloch's texts reveal the sheer amount of space he devotes to cultural analysis and culture is one of the great themes of his work. He sought to combine cultural analysis with another important and abiding theme, social structures, in an anatomy of the utopia impulse. The cultural realm sensitively registers the complex contradictions of social life, and that analysis of this sphere can provide genuine and profound insight into the fundamental dynamics of society and history. Ultimately all these analyses are informed by his underlying utopian project: that the meaning of cultural history lies in the future. On the other hand, Bloch argued that must not succumb to economic interpretation. He asserts that any sensitive account of the cultural production of humanity has to recognise that cultural shift shows a creative, reflecting consciousness that demonstrates manifold ways of transformation. In short, Economics by itself cannot explain cultural history, also: "Cultural Utopianism".

Dawkins' Genetics

According to Dawkins' genetics, every gene in a gene pool strives to compete with the other genes and that is "Natural Selection". On this more modern "gene's eye view", evolution is all driven by the competition between genes. This new viewpoint provided a much more powerful understanding of evolution and has come to be known as "Selfish-gene theory". The term "selfish" here means that the genes act only for themselves; their only interest is their own replication; all they want is to be passed

on to the next generation. This type of "Natural Selection" is the explanation for most of what is interesting and remarkable about life. On the other hand, there is also a similar meme-based natural selection: it is too simple to imagine a Darwinian struggle between the two mems- the components of cultural realm- and always one of them is much more successful.

Dawkins' Memetics and Determinism

Genes are the selfish replicators that drive the evolution of the biological world here on earth; but Dawkins believes there is a more fundamental principle at work. There is another replicator: a unit of imitation. Memes can catch on and propagate themselves around the world by jumping from brain to brain. All of memes are spread by one person copying another. Memes are stored in human brains, books and inventions and passed on by imitation. Memes travel longitudinally and horizontally to perform a gene-like role in a realistically Darwinian selection process. Memes, like genes, are selected against the background of other memes in the meme pool.

Memes spread for their own benefit, independently of any benefit to the genes. The human life is permeated through and through with memes and their consequences, therefore: Memes are autonomous and selfish elements, working only to get themselves copied. Humans, because of their powers of imitation, have become just the physical "hosts" needed for the memes to get around. This is how the world looks from a "Meme's eye view", namely: "Cultural Determinism".

Phenotype in Dawkins' view

The phenotype in every generation is based on genotype and with "Extended Phenotype" the phenotype of genes become normally parts of living bodies. Here what passes to the next generation is a set of instructions for making environment, also: Bloch's "Social Structures", or Dawkins' "vehicles". Here Dawkins introduced the important distinction between "replicator" and their "vehicles". A replicator is anything of which copies are made. A vehicle is the entity that interacts with environment; vehicles carry the replicators around inside them and protect them.

Bloch's Utopianism vs. Dawkins' Determinism

Considering these general points, this essay aims to state that:

1. Combining four different approaches in the intellectual system of Bloch and Dawkins- namely Bloch's ontology, Dawkins' genetics, Bloch's cultural theory, and Dawkins' cultural theory- with the help of two concepts of "Extended Phenotype" and "Praxis", provides a formal and reasonable attitude for the explanation of nature/culture interaction.
2. Bloch and Dawkins consider the realm of thought/culture to have relative independence, and from this perspective, they provide the foundations for a kind of philosophy of culture that is somewhat independent of humans.
3. Bloch and Dawkins' theory of culture in form of several complementary and corrective concepts, including Ideals/Memes and Praxis/Extended phenotype, have the potentiality of integration and descriptive reinterpretation.
4. By distinguishing the concept of "position" into two concepts of "origin" and "residence" for Ideas/Ideals and Memes, and basing on the Marxist concepts of "substructure" and "superstructure", we can both provide a more convincing and clearer form for the Bloch and Dawkins' theory of culture, and better discover and understand the process of formation of phenomena such as "social class" and "alienation"- as two examples for the perspective of this inquiry.
5. The philosophical importance of this comparative approach in ontology and anthropology of Bloch and Dawkins is that: between the two paradigms of Utopianism and Determinism, biological determinism is much more reasonable than social utopianism; cultural realm is a semi-dependent phenomenon from human; life, history and culture are in the predominance of genes and memes.

نظریه فرهنگ بلوخ و داوکینز، براساس مؤلفه‌های برساننده «انگاره‌ها» و «مم‌ها»*

سیدحسین هاشمی^۱ | علی اصغر مصلح^۲✉

۱. دانشجوی دکتری، گروه فلسفه، دانشگاه علامه طباطبائی، ایران. رایانامه: s.h.hashemi9412@gmail.com
 ۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه فلسفه، دانشگاه علامه طباطبائی، ایران. رایانامه: amosleh@atcatu.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۲/۲۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۰۸</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳</p> <p>کلیدواژه‌ها: فلسفه فرهنگ، بلوخ، انگاره‌ها، داوکینز، مم‌ها.</p>	<p>نظریه فرهنگ در نظام فکری بلوخ و داوکینز بر مبنای دو انگاره «ماده‌باوری» و «تکامل‌نگری پویا» و با رویکرد «واگشت‌گرایی» تدوین می‌شود. این تشابه متافیزیکی و رویکردی سبب می‌شود که بررسی تطبیقی/ تلفیقی آن‌ها -براساس مؤلفه‌های برساننده «انگاره‌ها»ی فرهنگی در اندیشه بلوخ و «مم‌ها»ی فرهنگی در اندیشه داوکینز- ممکن شود. طبق نوشتار پیش رو، روشن خواهد شد که اولاً ترکیب هستی‌شناسی‌ای فرآیندمحور بلوخ با ژن‌شناسی و نظریه فرهنگ داوکینز، یک متافیزیک مناسب برای نظام فکری داوکینز -که نوعی نظام علمی بدون متافیزیک است- فراهم می‌کند و ثانیاً، ژن‌شناسی داوکینز -به‌واسطه روند و مفهوم «فئوتیپ گسترده»- نسبت قلمرو زیستی انسان با حوزه ساختارهای اجتماعی -در فلسفه تاریخ بلوخ- را توضیح داده و پیوندی بین آن‌ها، برقرار می‌کند. بر مبنای این نگرش تطبیقی/ تلفیقی، توضیح خواهیم داد که مفاهیم مشترک/ متفاوت این دو اندیشمند، مکمل و مصحح یکدیگر بوده و ترکیب این مفاهیم سبب شکل‌گیری بینش‌های جدیدی در حوزه فلسفه تاریخ و فرهنگ می‌شود که نتیجه آن، امکان تدوین تبیین‌هایی قانع‌کننده‌تر و روشن‌تر برای پاره‌ای از مفاهیم فلسفی خواهد بود؛ از جمله آنکه: دو انگاره «فئوتیپ گسترده» و «پراکسیس» -در ژن‌شناسی داوکینز و فلسفه تاریخ بلوخ- و دو مفهوم «مم‌ها» و «افزونه‌ها» -در نظریه فرهنگ داوکینز و بلوخ- مکمل و مصحح یکدیگر هستند و دو پدیده «بیگانگی با خود» و «طبقه اجتماعی»، تبیین روشن‌تری پیدا خواهند کرد. نقش مؤلفه‌های برساننده «انگاره‌ها» و «مم‌ها» -طبق دیدگاه‌های بلوخ و داوکینز- و جایابی آن‌ها در پیوستار هستی/ فرهنگ -طبق دیدگاه این جستار- به آن‌گونه است که از یک سو، سنجی از «جبرباوری» فلسفی را رقم زده و چالشی جدی در برابر مفاهیم «آرمان‌باوری» و «امیدآفرینی» ای بلوخ فراهم می‌کند و از سوی دیگر، امکان اضافه‌شدن مفهوم «غایت‌باوری» -در روایت بلوخ از این مقوله- را به نظریه علمی‌ای ژن‌شناسی داوکینز هموار کرده و بدین ترتیب، مصداقی از تلاش برای سازگار کردن نگرش‌های علمی و فلسفی، عرضه می‌کند.</p>

استناد: هاشمی، سیدحسین؛ و مصلح، علی اصغر. (۱۴۰۳). نظریه فرهنگ بلوخ و داوکینز، براساس مؤلفه‌های برساننده «انگاره‌ها» و «مم‌ها». پژوهش‌های فلسفی،

۱۸ (۴۶)، ۵۰-۷۳. <http://doi.org/10.22034/jpiut.2022.51102.3168>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه تبریز.

* برگرفته از رساله دکتری سیدحسین هاشمی به راهنمایی دکتر علی اصغر مصلح، دانشگاه علامه طباطبائی.

مقدمه

هستی‌شناسی ارنست بلوخ^۱ براساس انگاره «ماده‌باوری دیالکتیکی» و رویکرد متافیزیکی او براساس انگاره «فرآیندنگری پایان‌گشوده» صورت‌بندی می‌شود. ریچارد داوکینز^۲ نیز در هستی‌شناسی از مفهوم «ماده‌باوری» و در رویکرد متافیزیکی از مفهوم «تکامل‌نگری پویا» بهره می‌برد. از دگر سو، تدوین نظریه فرهنگ در نظام فکری این دو اندیشمند، از منظر «واگشت‌گرایی»^۳ انجام می‌شود و به کشف و توضیح مؤلفه‌های برساننده این حوزه، می‌انجامد؛ این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از «انگاره‌ها/انگاره‌واره‌ها» در فلسفه فرهنگ بلوخ و «مم‌ها» در فلسفه فرهنگ داوکینز. نمود هستی‌شناسی بلوخ-مبتنی بر عناصر اولیه که موجود، اما ناتمام و بالقوه هستند- در قلمرو فرهنگ، قائل‌شدن او به وجود عناصر برساننده‌ای است که می‌توان آن‌ها را- بسته به حوزه کاربرد و درجه تکامل‌یافتگی‌شان از حیث بالقوه و بالفعل بودن- زیرعنوان مفاهیمی همچون آرمان‌ها/آرمان‌واره‌ها، انگاره‌ها/انگاره‌واره‌ها نامگذاری کرد.^۴ این مؤلفه‌ها دارای یک «خاستگاه» (ماده، طبیعت) و دو «اقامتگاه» (ذهن انسان، ساختارهای اجتماعی) هستند و در روندی از پویایی دیالکتیکی، نسبت به یکدیگر و نسبت به خاستگاه و اقامتگاه‌های خودشان کنش و واکنش دارند. سیر تحول و تکامل این مؤلفه‌ها بسوی یک غایت و آرمان‌شهر/آرمان‌جای^۵ است که در آنجا، تمام ظرفیت‌های بالقوه آن‌ها فعلیت می‌یابد؛ پس، موجودیت کنونی این عناصر برساننده، در وضعیت «نه-هنوز»^۶ و «غایت‌طلبانه» قرار دارد. از سوی دگر، رویکرد خاص داوکینز در علم ژنتیک و نظریه تکامل، مبتنی بر محوریت مؤلفه «ژن» صورت‌بندی می‌شود و طبق همین رویکرد، مؤلفه‌های برساننده فرهنگ- زیرعنوان «مم‌ها»ی فرهنگی- را در نظام اندیشگانی‌اش مطرح کرده و نقش نخست را به آن‌ها می‌دهد؛ بطوریکه هم «ژن‌ها» و هم «مم‌ها» را می‌توان نمونه‌های از هستومندهای اولیه متافیزیک بلوخ، در نظر گرفت؛ این «مم‌ها»ی فرهنگی دارای یک «خاستگاه» (ژن، اندام‌واره‌ها) و دو «اقامتگاه» (ذهن انسان، وسایل مکتوب کننده آثار فکری/ فرهنگی) هستند. نظریه فرهنگ داوکینز بر پایه و تعمیم علم ژنتیک و انگاره ابتکاری خودش- یعنی «ژن خودخواه»^۷- سامان گرفته و بینش‌های نوینی را رقم می‌زند؛ در این نظریه، مم‌ها- همانند ژن‌ها- هستنده‌های مستقل و خودمحور هستند که برای تکثیر و بقای خودشان می‌کوشند و در رابطه همکاریانه یا

^۱ Ernst Bloch (1885-1977).

^۲ Richard Dawkins (1941)

^۳ reductionism

^۴ ترجمه این اصطلاحات به اینصورت، به نوع متافتریک و هستی‌شناسی بلوخ بر می‌گردد؛ در این متافیزیک، عنصر اصلی و اولیه همان «ماده» است که همچون یک خمیرمایه و «زیرنهاد» (Substratum) عمل کرده و سرشار از توانش‌های خام است؛ این خمیرمایه کنش‌مند، بالنده، و فرآیندگون است. بلوخ برای نشان‌دادن توان‌های مختلف ماده، از دو اصطلاح ارسطویی استفاده می‌کند: (۱) وضعیت «بودن-منطبق-با-ممکن‌شده‌ها» (Being-according-to-possibility)، یعنی آنچه هم‌اینک به «امکان» بدل شده است؛ (۲) وضعیت «بودن-بر-ممکن‌شونده‌ها» (Being-in-possibility)، یعنی آنچه شاید در آینده به «امکان» بدل شود/نشود. در فلسفه بلوخ، این دو وضعیت به همه پدیده‌ها و مقوله‌ها تسری پیدا می‌کند و برای نشان دادن آن در ترجمه، از دو حالت «واژه» و «واژه» به اضافه پسوند «واره» استفاده کرده‌ایم؛ مانند آرمان و آرمان‌واره، انگاره و انگاره‌واره. بلوخ مجموع این مفاهیم از «امکان» و «ممکن‌بودگی» را زیر عنوان «مشروط‌بودگی نسبی» (Partial Conditionality) نامگذاری می‌کند (بلوخ، ۱۹۸۶، ۲۸۱).

^۵ اصطلاح «آرمان‌شهر/آرمان‌جای» معادل «اتوپیا» (Utopia) است؛ در فلسفه بلوخ، در دوره پسااستاخیز هم هستی و کیهان دچار تحولات بنیادین می‌شوند و هم جامعه و تاریخ؛ آرمان‌جای به جنبه نخست و آرمان‌شهر به جنبه دوم اشاره دارد.

^۶ not-yet

^۷ selfish gene

رقابتی، همدیگر را یاری یا حذف می‌کنند. مهم‌ها به گونه رفتار می‌کنند «گویی که»^۱ هدفمند هستند؛^۲ اما هیچ غایت و آرمانی وجود ندارد و فقط به شرایط محیطی، پاسخی از سر سازگاری و حفظ بقای خودشان می‌دهند. این در حالی است که در نظریه فرهنگ بلوخ، انگاره‌ها/ انگاره‌واره‌ها دارای هدفی نیکخواهانه هستند و بدین‌سان، مقوله «غایت‌مندی» مطرح می‌شود. از آنجا که طبق متافیزیک بلوخ، این غایت‌مندی «پیشینی» و «تقرریافته» نیست، راه را برای ورود مقوله «غایت‌باوری» به یک نظریه علمی - در اینجا علم ژنتیک و نظریه فرهنگ داوکینز - هموار می‌کند. اهمیت فلسفی این رویکرد ترکیبی در آنجاست که مطابق با برداشت‌های رایج در زمینه هستی‌شناسی و انسان‌شناسی، دو انگاره «جبر/تصادف»^۳ و «طراحی هوشمند»^۴ ناسازگار هستند؛ اما اگر این «طراحی هوشمند»، پسینی باشد (بلوخ) با انگاره «جبر/تصادف» زیستی (داوکینز)، قابلیت سازگاری پیدا می‌کند.

با درنظرداشتن این نکات کلی، نوشتار زیر در پی آن است که نشان دهد: (۱) ترکیب کردن چهار نگره مختلف در نظام فکری بلوخ و داوکینز - یعنی هستی‌شناسی بلوخ، علم ژنتیک داوکینز، نظریه فرهنگ بلوخ، و نظریه فرهنگ داوکینز - به کمک دو مفهوم «فئوتیپ گسترده» و «پراکسیس»، صورتی مدون و منظم برای انگاره پیوستار طبیعت - فرهنگ فراهم می‌کند؛ (۲) بلوخ و داوکینز قلمرو فکر/فرهنگ را دارای استقلال نسبی می‌دانند و از این منظر، پایه‌های نوعی فلسفه فرهنگ تا حدودی مستقل از انسان را تدارک می‌بینند؛ (۳) نظریه فرهنگ بلوخ و داوکینز در قالب چند مفهوم مکمل و مصحح یکدیگر - از جمله آرمان‌واره‌ها/ مهم‌ها، پراکسیس/ فئوتیپ گسترده - قابلیت ادغام و بازآرایی تبیین‌گرانه، دارند؛ (۴) با تفکیک مقوله «جایگاه» به دو مفهوم «خاستگاه» و «اقامتگاه» برای انگاره‌ها/ انگاره‌واره‌ها و مهم‌ها، و مبنای قرارداد مفاهیم مارکسی «زیربنا» و «روینا» می‌توان هم صورتی قانع‌کننده‌تر و روشن‌تر برای فلسفه فرهنگ بلوخ و داوکینز فراهم کرد و هم روند شکل‌گیری پدیده‌های همچون «طبقه اجتماعی» و «بیگانگی با خود» - به عنوان دو نمونه مصداقی برای نگرش این جستار - را بهتر کشف و درک کرد. این توضیحات چهارگانه، بر مبنای شاکله مفهومی زیر صورتبندی می‌شوند:

بلوخ: هسته‌های سپهر عینیت ← انگاره‌واره‌های سپهر ذهنیت

داوکینز: ژن‌های قلمرو زیستی ← مهم‌های قلمرو فرهنگی

۱. نظریه فرهنگ در فلسفه بلوخ

فلسفه فرهنگ بلوخ در امتداد و منطبق با اصول هستی‌شناسی، فلسفه تاریخ، و نظریه اجتماع او قرار دارد و، از سوی دیگر، همین هستی‌شناسی اصول متافیزیکی یکی از انگاره‌های بنیادین داوکینز - تحت عنوان نام استعاره‌ای رود عدن - را فراهم می‌کند؛ از

¹ as if

^۱ قید تبیینی «گویی که» (As if) را خود داوکینز بکار نبرده است و انتخاب این جستار برای تعیین «تابع منطقی» (Logical Operator) مستتر در نظریه داوکینز بوده است؛ بدین شرح که: داوکینز در کتاب «ژن خودخواه» مطرح می‌کند که اصطلاح «خودخواه» سوتفاهم‌هایی پیش آورده است؛ بدین صورت که اولاً او با انتخاب این نام، برای رفتارهای خودخواهانه انسان توجیه علمی بدست داده است و ثانیاً، از منظر انگاره «شخصیت‌بخشی انسان‌گونه» (داوکینز، ۱۳۹۶، ۲۰)، ژن را همچون یک موجود دارای ذهن و اراده تصور کرده است. داوکینز ضمن اینکه پیدایش این سوتفاهم‌ها را می‌پذیرد - و از این جهت، می‌گوید بهتر بود نام کتاب را «ژن نامیرا» انتخاب می‌کرده است - اما آن را بی‌دلیل می‌داند و کتاب خود را در دفاع از فداکاری انسانی می‌داند. علاوه بر این، اضافه می‌کند که انگاره «شخصیت‌بخشی انسان‌گونه» را باید در قالب تابع «اگر-آنگاه» (داوکینز، ۱۳۹۶، ۲۱) فهم کرد. از سوی دیگر، هادسون تابع منطقی بلوخ - یعنی تابع منطقی/زمانی «نه-هنوز» (Not-Yet) - را با تابع «گویی که» در شرح فایه‌نگر از فلسفه کانت قیاس می‌کند (هادسون، ۱۹۸۲، ۱۹)؛ بنابراین و با اقتباس از این نظر هادسون، تابع منطقی «گویی که» برای قید تبیینی «اگر-آنگاه» در نظریه داوکینز، انتخاب شد. از این روی، شکل منطقی نگرش کلی داوکینز به اینصورت می‌شود: ژن‌ها و مهم‌ها به صورتی رفتار می‌کنند، گویی که «خودخواه» هستند.

³ necessity/chance

⁴ intelligent design

همین روی، ابتدا به متافیزیک و هستی‌شناسی بلوخ و نسبتش با این انگارهٔ داوکینزی می‌پردازیم و سپستر- ضمن توضیح پدیدهٔ ساختارهای اقتصادی/ اجتماعی در فلسفهٔ بلوخ- نسبت دو مفهوم «فنوئیپ گسترده» در علم ژنتیک داوکینز و «پراکسیس» در فلسفهٔ تاریخ بلوخ را بررسی می‌کنیم.

۱-۱. هستی‌شناسی

طبق متافیزیک ماده‌باورانهٔ بلوخ، کلیت «سپهر واقعیت، سرشتی گسسته دارد» (بلوخ، ۱۹۹۱، ۲۴۶) و هر قلمروی از آن سپهر کلی، دارای «هسته‌های بذرگونه»^۱ یا «اتم‌واره‌های پیشینی»^۲ است که بر سازندهٔ آن قلمرو هستند و بسته به حوزهٔ استقرارشان نام‌های مختلفی می‌گیرند، مانند «ممکن‌بوده‌ها/ممکن‌شونده‌ها»^۳ در سپهر عینیت، «انگاره‌ها/ انگاره‌واره‌ها»^۴ در سپهر ذهنیت و «آرمان‌ها/آرمان‌واره‌ها»^۵ در قلمرو اجتماع و تاریخ: «پیش‌بارقه‌های آن هستی‌ای آرمان‌گون، نه‌تنها در هنر بلکه در طبیعت هم، رخ‌نمایی می‌کنند؛ عامل کارکننده (انسان)، همچنانکه راه خود را در مسیر تاریخ هموار می‌کند، به طبیعت نیز جان می‌بخشد تا روندی بنیادین از حیات و پویایی را رقم زند» (بلوخ، ۱۹۸۶، ۷۸۶). این مؤلفه‌های پیشینی سبب می‌شوند که هر پدیده‌ای- از جمله قلمرو فرهنگ و هنر- دارای گرایش‌هایی درون‌بنیاد، درون‌باش، و درون‌بالنده- با جهتی التفاتی به یک «فراسوی» آرمانی- شوند و در مجموع، عناصر ذاتی و امکان‌مندی‌های سرشت‌بنیاد آن پدیده را تشکیل دهند: «شاعرانه‌های راستین، به فرآیندواره‌ها، به دست‌چین کردن و دست‌کاری کردن واقع‌بوده‌ها می‌پردازند» (بلوخ، ۱۹۸۸، ۱۵۷). این روند تحول و بالندگی نیاز به یک «عملگر» و روندی از «پراکسیس» دارد تا برشکفته شده و به غایت نهایی خودش دست یابد. این عناصر اولیه دارای چند ویژگی هستند: (۱) آرمانی‌وش؛ (۲) نیروزا و پویه‌آفرین؛ (۳) هدف‌مند؛ (۴) فرآیندوار؛ (۵) خودساز/ خودنگاهدارنده^۶. از سوی دگر، بلوخ قلمرو هستی را به دو سپهر عینیت/ ذهنیت تقسیم می‌کند که دارای رابطهٔ دیالکتیکی با یکدیگر هستند و مرتب آفرینندگی می‌کنند، بطوریکه: از بطن ماده/ طبیعت، انسان وارد صحنه می‌شود؛ این انسان دارای ذهنیت، پدیدارهای آگاهی/ خودآگاهی را رقم زده و در پی این، مجموعه‌ای از انگاره‌ها/ انگاره‌واره‌ها آفریده می‌شوند تا هدف سیطره بر طبیعت را تحقق دهند (تامپسون، ۲۰۱۳، ۱۲). نمونه‌های از این انگاره‌ها مفاهیمی همچون امیدورزی، رویاآفرینی، آرمان‌طلبی، موعودباوری، دست‌پنهان بازار، جامعهٔ بی‌طبقه و... هستند که می‌توانند زمینهٔ رهایی انسان را فراهم کنند: «بن‌مایه‌های فراخور برای سوگ‌نمایش‌های متناسب با نگرهٔ سوسیالیسم، مفاهیم تمرد و امیدآفرینی هستند؛ یعنی همان انگاره‌های که در برابر، به‌اصطلاح، سرنوشت سر تسلیم فرو نمی‌آورند» (بلوخ، ۱۹۸۶، ۴۳۰)؛ این انگاره‌ها در رابطه‌ای دوسویه و لایه‌لایه با سازه‌های اجتماعی/اقتصادی‌ای برون‌ذهنی، قرار دارند. همچنین، خود سپهر عینیت دارای هسته‌های اولیه‌ای آرمانی‌وشی است که «همبستهٔ تصویرپردازی‌ها و انگاره‌های آرمانی‌گون سپهر ذهنیت بوده» (بلوخ، ۱۹۸۶، ۲۲۴)، و آن سپهر را به پیش می‌برند تا از حالت توانشی- به کمک انسان- به وضعیت فعلیت‌یافتگی در آید: «از زمان ظهور انسان بر عرصهٔ هستی، مسئولیت تبدیل آن حالت توانشی به این وضعیت فعلیت‌یافتگی، بر دوش او افتاده است» (بلوخ، ۲۰۰۰، ۳۴). طبق متافیزیک بلوخی، دو سپهر ذهنیت و عینیت در جهان پسا‌ساختاری این‌همان خواهند شد و با رفع تمام تعارض‌ها و ناهماهنگی‌ها،

¹ logos spermatikus

² a prioris

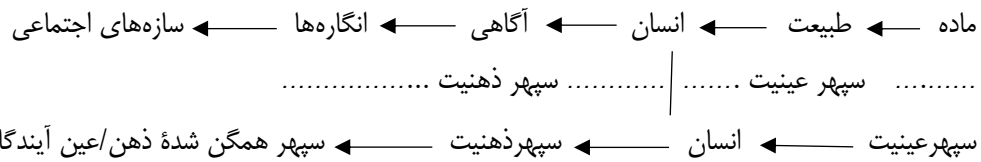
³ possibilities

⁴ ideas

⁵ utopias

⁶ auto poetic

یک ایستایی هستی‌شناختی / تاریخی حاکم خواهد شد. ادغام و همگن شدن دو مؤلفه ذهن و عین در سپهر آیندگانی، نتیجه نهایی این سفر دیالکتیکی / تاریخی‌ای هستی ماده‌بنیاد، است:

از سوی دیگر، جهان بینی و نگرش داوکینز نیز، از انگاره «ماده‌باوری تکامل‌نگرانه» پیروی کرده و «طبیعت را در شکل مادی محض تلقی می‌کند... که مطابق اصول نظریه تکامل داروینی توسعه می‌یابد و رفتار می‌کند» (خاتمی، ۱۳۹۶، ۷۱۳). داوکینز این نگرش را در کتاب رودی / از عدن^۱ شرح می‌دهد؛ طبق این نگرش، پایه‌های حیات، مادی است و از یک سازوکار زیستی - با نقش آفرینی مولکول DNA پیروی می‌کند؛ حیات، همچون یک رودخانه، جاری و ساری است؛ آب این «رودخانه را باید همان DNA یا ژن‌ها دانست که در طول زمان، شاخه‌شاخه می‌شود» (داوکینز، ۱۹۹۵، ۲۳). در اینجا تأکید بر روی فرآیندوارگی رودخانه، محتوای اطلاعاتی DNA و سیلان «زمانی» - و نه مکانی - این مجموعه است؛ تأکید داوکینز بر روی سیورورت زمانی مؤلفه بنیادین حیات، شباهت تام و تمامی با کلیدی‌ترین انگاره متافیزیک بلوخ - یعنی تابع منطقی / زمانی «نه-هنوز» - دارد و سبب می‌شود در توصیف طبیعت، چنین جمله‌ای از بلوخ نیز بشنویم:

نخستین جویبار واقعی زندگی - که همچون یک اصل بنیادین، حاوی نیرویی حیات‌بخش است - از همان سرچشمه در درون ما منشأ می‌گیرد که وادارمان کرده است، راست بایستیم (بلوخ، ۱۹۷۲، ۲۵۱).

به‌رغم این شباهت‌ها اما، جریان حیات از نگاه داوکینز دلیل، غایت، و معنای خاصی ندارد و غایت‌مند پنداشتن سایر پدیده‌های غیرانسانی، حاصل یک تعمیم ذهنی / روانی بی‌مبنا است (داوکینز، ۱۹۹۵، ۱۱۳)؛ مؤلفه‌های حیات بنا بر طبیعت خود سیر و سیورورت می‌کنند و هیچ خیر یا شری را نمی‌شناسند و بنابراین، نباید دنبال هیچ آرمان شهری بود. به باور داوکینز، طبیعت و حیات اسیر نیروهای کور و بدون غایتی هستند که هیچ طرح، هدف، و تقدیری را بر نمی‌تابند؛ مؤلفه بنیادین حیات یا همان DNA، «نه دغدغه دارد و نه آگاهی و شناختی؛ DNA فقط وجود دارد و ما به ساز آن می‌رقصیم» (داوکینز، ۱۹۹۵، ۱۵۰). همین دیدگاه داوکینز است که نقطه افتراق نظری او با بلوخ را صورت‌بندی می‌کند؛ بدین شرح که در نظام فکری بلوخ، هم هسته‌های ماده‌بنیاد سپهر هستی و هم انگاره‌های سپهر ذهن دارای غایت و آرمان هستند و از همین روی، «آرمان‌واره‌ها» و «افزونه‌های آمانی‌وش»^۲ نامیده می‌شوند و «بلوخ فیلسوف همین آرمان‌واره‌هاست» (گئوگان، ۱۹۹۶، ۲۳). آرمان‌واره‌های قلمرو فکر و فرهنگ شامل مفاهیم، مقوله‌ها، نظریه‌ها، انگاره‌های اندیشگانی، ارزشهای اخلاقی، آموزه‌های دینی، نظریات علمی، آثار هنری / زیباشناختی و ... می‌شوند که برآمده از مغز / ذهن انسان‌های هستند که در طی تاریخ، ابزارهای فردی و ساختارهای جمعی را - در جهت رسیدن به یک غایت آرمانی - ساخته‌اند؛ یکی از این ساختارهای جمعی، سازه «طبقه اجتماعی» است. از همین روی، مؤلفه‌های فکری / فرهنگی، جامعه‌بنیاد و آرمانی‌وش هستند؛ یعنی از یک سو، برآمده از نوع مناسبات جمعی یک مقطع تاریخی خاص هستند که

¹ River out of Eden

² utopian surplus

تعارضات بین طبقات اجتماعی را بازتاب می‌دهند و از سوی دگر، حاوی «فراافزونه‌ها»^۱ هستند که- در قالب «افزونه‌های فرهنگی» (بلوخ، ۱۹۸۸، ۳۶) - همچون شاخص و ابزاری برای «نمایاندن چکیده‌وار جهان، اصلاح و حتا چیره شدن بر آن» (بولدریف، ۲۰۱۴، ۳۰)، عمل می‌کنند. به دیگر سخن، این «فراافزونه‌ها» همچون روزنه و مفری هستند که چارچوب‌های «قاعده‌مند» در هر حوزه- و در کل جهان هستی- را از تصلب و فروبستگی نجات می‌دهند: «فقط به سبب حضور ممکن‌شده‌ها/ ممکن‌شونده‌های واقعی است که جهان به یک کتاب سر بسته بدل نشده است» (بلوخ، ۱۹۸۸، ۱۶۱)؛ این قاعده‌مندی منعطف، امکان آرمان‌اندیشی و آرمان‌جویی انسان را فراهم می‌کند.

او (بلوخ) می‌دید که انسان‌ها رویاها و آرزوهای تحقق‌نیافته خودشان را به بی‌شمار راه و شیوه، جلوه‌گر می‌کنند؛ از جمله اینکه به نظرش، آنچه در پدیده‌های همچون ترانه، رقص، باغ‌آرایی و معماری، آداب کلیسا، و نمایش‌های تئاتر به انتظار نشسته است، آرمان‌شهر است (گئوگان، ۲۰۰۸، ۱۲۷).

از نگاه نوشتار کنونی، اهمیت ترکیب معقول و منطقی این «قاعده‌مندی»- که حاصل حضور همان مؤلفه‌های برسازنده بالفعل/بالقوة هدفمند، است- با مفاهیم عدم فروبستگی و «گشودگی فرایندمحور» در آنجاست که زمینه تلفیق سه مقوله «جبر»، «تصادف»، و «طراحی هوشمندانه» را فراهم کرده و، بدین ترتیب، امکان سازگاری تبیین‌های علمی و متافیزیکی را بدست می‌دهد. اگر این نگرش را در زمینه بحث فعلی بکار گیریم، اینطور می‌توان گفت که متافیزیک بلوخ نوعی هستی‌شناسی «قاعده‌مند» و «غایت‌مند»، اما «گشوده‌پایان» است؛ به عبارت دیگر، یک هستی‌شناسی با «طراحی هوشمندانه پسینی». از سوی دیگر، رویکرد علمی داو کینز مبتنی بر دو انگاره «جبر/تصادف» است که باوری به طراحی هوشمند و غایت‌مندی ندارد و این- از نظر جستار پیش‌رو- یک اشکال نگرشی اساسی برای نظریه اوست.

انطباق و سازگاری هر اندام‌واره با محیط و با شرایط زیستی پیرامونش- و نیز، همکاری و هماهنگی هر اندامی با سایر اندام‌ها در یک اندام‌واره منفرد- فقط از نقطه‌نظر نتیجه‌گایی بدست‌آمده برای آن‌ها، قابل فهم و تبیین است (ژیلسون، ۱۹۸۴، ۸۳).

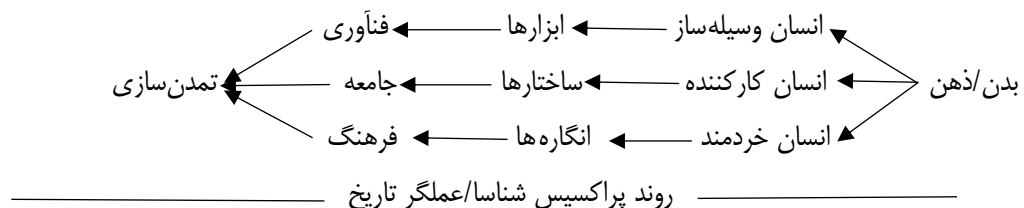
حال اگر اولاً طراحی هوشمند را پسینی و غایت‌مندی را نسبی بدانیم- چنان که بلوخ می‌داند- و ثانیاً مفاهیم «تصادف»، «جهش‌های ژنتیکی»، و «جهش‌های دیالکتیکی» را با یکدیگر هم‌تراز کنیم، سازگاری دو توصیف و تبیین علمی/فلسفی، ممکن می‌شود. به بیانی دیگر و به زبان ارسطویی، امکان گردآوردن علل چهارگانه فراهم می‌شود تا از تبیین‌های ناکارآمد در امان بمانیم: «از نظر ارسطو، برای درک صحیح یک پدیده باید علت‌های چهارگانه آن را فهمید... ارسطو ارزش برابری به هر چهار علت داده است. به طور دقیق، ارسطو هر پژوهشی را که یکی از این علل را نادیده بگیرد، ناکارآمد می‌داند» (دمبسکی، ۱۳۹۸، ۲۳). اهمیت تاریخی این نگرش از آنجاست که توجه کنیم پس از افت‌وخیزهای که در تقابل بین نگرش‌های متافیزیکی و علمی در طی نیمه دوم سده نوزدهم و نیمه نخست سده بیستم روی داد، به نظر می‌رسد که هم‌اینک این تقابل دیگر وجهی نداشته باشد. برای تبیین کافی و قانع‌کننده هر رویداد و پدیده باید از هر دو دیدگاه علمی و فلسفی بهره گرفت: متافیزیک بدون فیزیک (علم) به بیراهه خواهد رفت و فیزیک عاری از متافیزیک جامعیت نخواهد داشت؛ به بیان ارسطویی، در توصیف و تبیین پدیده‌ها باید علت‌های

¹ plus ultra

«مادی»، «صوری»، «فاعلی»، و «غایی» را مد نظر قرار داد. بنابراین، حال که دیدیم می‌توان مقوله‌های همچون «طراحی هوشمند»، «تصادف»، «قانون‌مندی»، «غایت‌مندی»، و امثال آن‌ها- که اغلب به‌گونه مجزا در تبیین‌های علمی و فلسفی استفاده می‌شوند- را به گونه تعریف و بکار گرفت که هر یک نقش درخور خود را داشته باشند، زمینه بکارگرفتن رویکرد تطبیقی/ تلفیقی این جستار در بررسی فلسفه فرهنگ بلوخ و داوکینز فراهم آمده است و در ادامه، ثمربخشی این رویکرد نیز بررسی می‌شود. بدین صورت که با مبنا قراردادن شیوه تعریف بلوخ از مقوله «علت‌غایی» و «طراحی هوشمند»- یعنی یک علت‌غایی «نه-هنوز»، و یک طراحی هوشمند «پسینی»- هم امکان سازگاری نگرش‌های علمی و فلسفی را بدست دادیم و هم خصلت تکمیل‌کننده دوجانبه فلسفه فرهنگ بلوخ و داوکینز را نشان خواهیم داد. اما فرهنگ در فلسفه بلوخ- به پیروی از مکتب مارکسیسم- در قلمروی قرار دارد که «روبنا» نامیده شده و بر «زیربنا» اتکا دارد و «زیربنا» همان «ساختارهای اقتصادی/ اجتماعی» هستند.

۱-۲. سازه‌ها و ساختارهای اجتماعی/ اقتصادی

طبق هستی‌شناسی بلوخ، پس از آنکه سپهر عینیت از بطن ماده/ طبیعت، انسان را برون آورد، این هستومند صاحب مغز/ ذهن- که دارای آگاهی/ خودآگاهی هم شده است- به منظور برآورده کردن نیازهای خودش از محیط برون‌بدنی، وسایل و ابزارهای می‌آفریند که منشأ آفرینش‌گرانه آنها در قلمرو درون‌بدنی مستقر است. انسان آگاه، کارکننده، و تاریخ‌ساز- یا همان عامل شناسا/ عملگر در تاریخ- خودش را از طریق روند «پراکسیس» بر بستر روند تاریخ و در چارچوب ساختارهای اجتماعی، از سپهر درون بر سپهر برون، فراافکنی کرده تا بر حدود و تعیناتی که برای او نابسندگی دارند، چیره شود: «به زبان بلوخ، می‌باید قلمرو «درون بوده»^۱ به قلمرو «برون بوده»^۲ تبدیل شود» (هادسون، ۱۹۸۲، ۳۴). این برون‌افکنی از معبر فرآیند «نظریه‌سازی/ کنش‌ورزی»^۳ انجام می‌شود و به برپایی و شکل‌گیری سازه‌های اجتماعی/ اقتصادی می‌انجامد. انسان به سبب ضعف‌های طبیعی و به منظور رفع نیازهای دومین و پیچیده‌تر خودش، مجموعه‌ای از سازه‌های اجتماعی/ اقتصادی می‌سازد و، در نتیجه، سنگ‌بنای جامعه/ تمدن را می‌گذارد. محصول جانبی این ساختارها، حوزه فرهنگ است که در نقش «روبنا»^۴ آن «زیربنا»^۵ ظاهر می‌شود:

در این پیوستاری که از بدن/ ذهن شروع شده و به فرهنگ/ تمدن می‌رسد، دو انگاره «پراکسیس»- در نظام فکری بلوخ- و «فوتیپ گسترده»- در نظام فکری داوکینز- مکمل و توضیح‌دهنده یکدیگر هستند. پراکسیس رابط قلمرو «درون‌بوده» و «برون‌بوده» است که طی روند نظریه‌سازی/ کنش‌ورزی به خلق آفرینش‌های ابزارسازانه و نهادسازانه انسان می‌انجامد و فوتیپ

¹ innen (ger.)

² aussen (ger.)

³ praxis

⁴ super structure

⁵ sub structure

گسترده - که شرح آن سپستر در بخش علم ژنتیک داو کینز خواهد آمد - آن معبری است که ژنوم را به قلمرو برون‌بدنی متصل کرده و سازه‌های بیرونی را می‌آفریند. از این روی، هر دو انگاره شرحی است بر چگونگی شکل‌گیری محصول نهایی ژن‌ها: فرهنگ. بلوخ نسبت زیربنا/ روبنا را براساس انگاره مارکسی ماده‌باوری دیالکتیکی توضیح می‌دهد؛ اما در رویکردی انتقادی و بر این مبنا که «مجدانه می‌کوشد جنبه‌های نقدگرانه مارکس از ماده‌باوری مکانیستی را از شکل‌های اولیه‌اش، فراتر ببرد» (بوئر، ۲۰۰۷، ۵۲)، تأکید بیشتری بر اهمیت روبنا می‌گذارد. در روایت مارکسی از توضیح این دو قلمرو، روبنا بر زیربنا استوار و به آن وابسته است و هر دو، محصول شرایط مادی جامعه و تاریخ - یعنی مجموعه‌ای از نیروها و مناسبات تولید - هستند.

ساختار اقتصادی هر جامعه‌ای حاصل جمع تمامی مناسبات تولیدی آن جامعه است. مناسبات تولیدی عبارت است از قدرت مؤثر بر اشخاص و نیروهای مولد و نه مناسبات حقوقی مالکیت (کوهن، ۱۳۹۶، ۹۱).

بنابراین و از این نگاه، چیزی همچون مالکیت حقوقی، نمونه‌ای است از مؤلفه‌های «روبنا». تعامل این دو حوزه، دوجانبه و دیالکتیکی است و هرگونه جداگانگی حاد و مطلق بین آنها غیرواقع‌بینانه تلقی می‌شود. اما بلوخ نقش روبنا را پررنگتر می‌داند؛ یعنی روبنا نه تنها بر بنیاد و در رابطه با آن عمل می‌کند، بلکه آن را پژواک داده و تأثیری متقابل و قابل توجه بر آن می‌گذارد.

روبنا پژواکی مدام از زیربناست، اما نه در شکلی تک‌بعدی و یکنواخت؛ روبنا یک قلمرو به نسبت خودمختار با ساختارها و قوانین مخصوص به خودش است (بلوخ، ۱۹۸۶، ۹۴۵).

نواحی مختلف این قلمرو - اسطوره‌ها، دین، هنر، فلسفه، حقوق و... - مسائل ناحیه‌ای خاص خودشان را دارند، به طوری که شناخت و بکارگیری هر یک، رویکرد ویژه‌ای می‌طلبد. آنچه در روبنا پژواک می‌یابد، همان بنیاد و زیربناست و خود بنیاد، بدون ارجاع و اشاره به عناصر ساختاری‌ای نظام‌بخش حاضر در روبنا، قابل فهم و توضیح نیست. الگوی این بازتاب‌یافتگی، کنش‌مندان و درون‌بنیاد است و گاهی برخی از مؤلفه‌های روبنایی از خصوصیات برخوردار می‌شوند که از ویژگی‌های به‌ارث‌رسیده از جامعه‌خاستگاهی آن مؤلفه‌ها، فراتر می‌روند و، در نتیجه، خصلتی اکتسابی از یک «آگاهی آفرینش‌گرانه و متاملانه» (بلوخ، ۱۹۸۸، ۳۰)، پیدا می‌کنند و می‌توانند مؤلفه‌های نوینی خلق کنند که در بنیاد وجود نداشته‌اند. این مؤلفه‌های نوین همان «افزونه‌های آرمانی‌وش» هستند که خصلتی آیندگانی داشته و ضمن آنکه در پیش‌آروی جهان کنونی حرکت می‌کنند، یک «دگر-جای بسیار درخشان‌تر و رنگین‌تر» (بلوخ، ۱۹۸۶، ۳۵۳)، برای تحقق آرزوهای انسان ترسیم می‌کنند؛ در قلمرو فرهنگ، هنر موسیقی ظرفیت ویژه‌ای در خلق این افزونه‌های آرمانی دارد.

هیچ هنری به اندازه هنر موسیقی، افزونه‌های فراتر از زمان و ایدئولوژی عصر خودش، در بر ندارد (بلوخ، ۱۹۸۶، ۱۰۶۳).

انگاره‌واره‌های کنونی حاضر در روبنا، روابط موجود بین طبقات اجتماعی را بازتاب می‌دهند و افزونه‌های حاضر در آن، ظرفیت‌ها و روابط آیندگانی را رقم خواهند زد. اگر قرار باشد این آرمان‌واره‌های فکری/فرهنگی در اختیار گروه‌های واپس‌گرا قرار نگرفته و به یک سیر قهقرایی نیانجامد، باید در جهت تحقق اهداف نگره و نظام سوسیالیسم بکار گرفته شوند:

... در کنار روشنایی و درخشندگی آرمانی‌وش آن هنر (رقص)، از پیوندهای ظلمانی و شبانه‌اش با جنبش فاشیسم هم باید نگران بود (بلوخ، ۱۹۸۶، ۳۹۶).

بلوخ در توضیح اهمیت بیشتر و استقلال نسبی قلمرو روبنای فرهنگی و مؤلفه‌های آن، معتقد است که «نگاه اقتصادمحور صرف، نمی‌تواند تاریخ فرهنگ را توصیف و تبیین کند» (بلوخ، ۱۹۸۸، ۳۲)؛ اما مارکس به ساختارهای اقتصادی/اجتماعی‌ای برون‌انسانی-در روند تحول تاریخ-بیش از حد اهمیت می‌دهد و نقش روبنا و مؤلفه‌های آن را دست‌کم می‌گیرد. انگاره مارکسی «روبنا» در نظام فکری بلوخ همچون یک منطقه-زیرعنوان «یک جای‌گاه»^۱-تصویر می‌شود؛ این منطقه عناصر، مؤلفه‌ها، و پویه‌آفرینی‌های خاص خودش را دارد که برای آن، موجودیت و هویتی مخصوص این قلمرو به ارمغان آورده و آن‌ها را حفظ می‌کنند. این «جای‌گاه» بر بستر لایه‌های زیرین‌تر-سازه‌های اجتماعی/اقتصادی-استوار است و با این «زیربنا» روابطی دوجانبه و دیالکتیکی دارد. این «جای‌گاه» از فرآیندهای مستقر در «زیربنا» یعنی از منشأ و خاستگاه آن، دوام بیشتری خواهند داشت و دوام و استمرارشان نیز، فقط از لحاظ زمانی نیست، بلکه «جای‌گاه»-یا همان «روبنا»-یک منبع تجدیدشونده و پایان‌ناپذیر از نیرو و حیات است و خواهد بود. بلوخ به این تجدیدحیات زیرعنوان «بازگشت نسبی روبنای فرهنگی» (بلوخ، ۱۹۸۸، ۳۴)، اشاره می‌کند؛ در این بازگشت، آن دارایی‌هایی بازآوری می‌شود که به طور معمول از آن‌ها به عنوان موارث فرهنگی یاد می‌شود: «آنچه در روندی خلاقانه-در قلمرو روبنای فرهنگی-دگرسانی پیدا کرده و صورتی متمایز به خود گرفته است، در منزل نهایی، خود را از پا نمی‌اندازد» (بلوخ، ۱۹۸۸، ۳۳)؛ پس، رابطه انسان، ساختارهای اجتماعی، و مؤلفه‌های فکری/فرهنگی در هر عصر، دوجانبه و دیالکتیکی است:

انسان‌ها ↔ ساختارها ↔ انگاره‌ها

برای مثال:

رعیت‌ها ↔ بزرگ مالکی ↔ سلطان‌گرایی

۱-۳. فرهنگ در اندیشه بلوخ

آثار فکری/هنری شیوه است برای خوداظهاری قصدمندانه انسان و بستری است برای انعکاس عناصر پویا و نیروهای پویه‌آفرین مستقر در بطن تاریخ و اجتماع. فلسفه فرهنگ بلوخ چند خط‌مشی را دنبال می‌کند: (۱) یافتن کارکردهای سیاسی پدیدارهای فرهنگی؛ (۲) توجه به نیازها، اشتیاق‌ها، و خواست‌های سرکوب‌شده که میل به تکامل‌یابندگی انسان را نشان می‌دهند و در این پدیدارهای فرهنگی ظهور و بروز می‌یابند؛ (۳) کشف توانش‌های انقلابی عناصر و مؤلفه‌های نا-امروزیینه حاضر در آثار فکری/هنری؛ (۴) یافتن هسته‌های آرمانی‌وش در صورت‌های مختلف پدیدارهای فرهنگی. از همین منظر، انگاره‌ها، اندیشه‌ها، و آثار هنری به واسطه پویایی درون‌زاد و شکوفندگی فرآیندوشی که دارند دچار دگرگونی، تحول، و تکامل می‌شوند. بلوخ عاملی که این فرآیند را پیش می‌برد «افزونه‌های آرمانی‌وش» می‌نامد و چند ویژگی برای آن‌ها بر می‌شمارد: (۱) درون‌مایه‌هایی پنهان، نیمه‌فعال، منجی‌طلبانه/رهایی‌بخش، آرزوخواهانه/امیدورزانه، و «نه-هنوز» دارند؛ (۲) خصلتی کنش‌مند، توانشی، و قوام‌بخش دارند؛ (۳) انگاره‌های نوین می‌آفرینند؛ (۴) بخشی از آن‌ها خاصیت مخرب و فلج‌کننده دارند که پدیده‌های همچون «آگاهی کاذب» و «مرامنامه‌اندیشی»^۲ خلق می‌کنند و حتی پس از وهم‌زدایی و افسون‌زدایی-توسط بخش‌های روش‌شنای بخش و سازنده انگاره‌واره‌ها-در حالت نیمه‌پوشیده باقی می‌مانند؛ (۵) بخش‌های که در حالت نهفته و رویت‌ناپذیر قرار دارند، نقشی پیش‌نگرانه/پیش‌یازانه دارند و می‌توانند در سپهر آیدگانی فعال شوند؛ (۶) نسبت به خاستگاه‌های اولیه‌شان-بسترهای زیستی-و اقامتگاه‌های کنونی‌شان-سازه‌های اجتماعی/اقتصادی-ماندگاری بیشتری دارند و می‌توانند از دوره به دوره دیگر منتقل شوند، این خصلت سبب می‌شود

¹ a topos

² Ideology

روبنای فرهنگی با زیربنای اجتماعی ناهمخوانی و نابهنگامی پیدا کند که بلوخ آن را با اصطلاح «نا-هم‌روزگاری»^۱ توصیف و تبیین می‌کند؛ (۷) توان فراروندگی دارند و با خصلتی آرمان‌جویانه، بستر زمانه خودشان را پشت سر گذاشته و به سپهر آینده فراروی می‌کنند تا در شکل‌دهی آن، مشارکت کنند؛ (۸) اسطوره‌ها، دین‌ها، فلسفه‌ها، و علوم را سرشار از خودشان می‌کنند. خاستگاه این عناصر بر سازنده حوزه نیمه مستقل فکر/فرهنگ کجاست؟ پاسخ بلوخ آن است که گنجینه‌ها و افزونه‌های فکری/فرهنگی «حاصل کار متفکران، هنرمندان، و نوایی است که خودشان ریشه در شرایط اجتماعی/اقتصادی زمانه‌ی خاص، دارند» (بلوخ، ۱۹۸۶، ۱۰۸۰)؛ تفکر خیال‌آفرینانه نوابع، آثار فرهنگی و افزونه‌های نوین آن را می‌آفرینند که جاودانه و نامیرا هستند و برخی اندیشمندان حوزه فرهنگ، از این جاودانگی با عنوان «اثر برگشت‌ناپذیر فرهنگ» یاد کرده‌اند.

برخی از سنت‌های فرهنگی تعدیل‌هایی که طی زمان توسط افراد مختلف صورت گرفته است را انباشته می‌سازند و بدین ترتیب پیچیده‌تر شده و دامنه وسیع‌تری از کارهای انطباقی را در بر می‌گیرند- این را می‌توان تکامل انباشتی فرهنگ یا «اثر برگشت‌ناپذیر» نامید (توماسلو، ۱۳۹۷، ۵۶).

به باور بلوخ، دگرسان‌شدگی فرهنگ/فکر در آثار ژرف و والا و توسط نوابع روی می‌دهد و دوره‌های در تاریخ وجود داشته است که به علت نبود نوابع، توانش‌های فرهنگی/هنری آن، به ظهور نرسیده است؛ آثار فکری/فرهنگی بارزش و ماندگار، حاصل تلاقی «تصادفی» و «شکوفاکنده»ی توانایی‌های ذهنی نوابع با گرایش‌های برآمده از ساختارهای اجتماعی/اقتصادی است و «فقط همین مواجهه است که می‌تواند چیزی والا و ژرف به بار آورد» (بلوخ، ۱۹۸۶، ۸۲۳). بنابراین و با در نظر داشتن تفکیک مقوله ذکر شده در ابتدای این جستار- یعنی تفکیک «جایگاه» عناصر بر سازنده حوزه فرهنگ به دو قلمرو «خاستگاه» و «اقامتگاه»- می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که در نظریه فرهنگ بلوخ، خاستگاه انگاره‌واره‌ها در «ذهن انسان» و اقامتگاه آن‌ها در سازه‌های «جای‌گاه»- یا همان ساختارهای زیربنایی- قرار دارد. برای فهم بهتر این تفکیک و بررسی روشن‌تر نوع نسبت زیربنا و روبنا، دو مثال را واکاوی می‌کنیم: انگاره‌های «سوسیالیسم» و «از-خودبیگانگی».

نسبت انسان، ساختارهای اجتماعی، و مؤلفه‌های فرهنگی در فلسفه بلوخ- تحت مفاهیم «سوسیالیسم» و «از-خودبیگانگی»- بدین گونه است که: در جامعه پست‌استاخیزی، آرمان‌شهر انسانی تحقق خواهد یافت؛ اینجا جامعه است که ذات انسان به کمال غایی خودش رسیده است و یک جامعه بی‌طبقه و بی‌دولت (= بی‌ساختار) حاکم شده است؛ در این جامعه ایستا و ساکن خبری از ساختارها و در نتیجه، فرهنگ نخواهد بود.

در یک جامعه بی‌طبقه، همه مؤلفه‌های روبنایی به تکه‌پاره‌های موجود در یک موزه بدل خواهند شد (بلوخ، ۱۹۸۷، ۱۸۴).

تحقق این شرایط تحت اصول انگاره «سوسیالیسم» پدیدار خواهد گشت؛ یعنی انگاره سوسیالیسم مساوی است با برچیده‌شدن ساختارها. در این شرایط «بهشت‌گونه» خبری از فرهنگ/هنر-یا همان انگاره‌های فرهنگی- نخواهد بود.

¹ Non-Contemporaneity

هنگامی که ساختارهای اجتماعی/اقتصادی محو شوند- یعنی وقتی که پیشاتاریخ پایان یافته و دوره تاریخ در یک جامعه بی طبقه شروع شود- فرهنگ به والاترین درجه خودش می‌رسد و نبوغ در حد اوج خواهد بود (بلوخ، ۱۹۸۶، ۱۶۲۳).

به دیگر سخن، انقلاب فرجام‌بینانه بلوخ سبب دگرگونی بنیادی ذات انسان، سامان‌مندی جامعه/تاریخ، و کیفیت فرهنگ خواهد شد:

ساختارهای پیشاسوسیالیسم ← انگاره‌واره‌های آرمانجویانه ← شکل‌گیری نظام سوسیالیسم
 ← فقدان ساختارهای نظام سرمایه‌داری ← بهشتی بدون انگاره‌واره‌ها.

در مثال دوم: طبق یکی از مفاهیم مارکسی/بلوخی، ساختارهای یک جامعه طبقاتی باعث «از-خودبیگانگی»^۱ انسان می‌شود که با شکل‌گیری جامعه کمونیستی آخرین، برطرف می‌شود:

آرمان‌شهر اجتماعی، بهترین و کامل‌ترین همه جوامع ممکن است که خصلت از-خودبیگانگی‌کنندگی نخواهد داشت (بلوخ، ۱۹۸۶، ۶۲۴).

طبق تحلیل‌های مبتنی بر مفهوم مارکسی/بلوخی‌ای ماتریالیسم تاریخی، در ساختارهای نظام سرمایه‌سالاری و مصرف‌گرا- که مبتنی بر مالکیت خصوصی است- خودآیینی انسان از بین رفته و روند انسان‌زدایی، او را یکسره از خود بیگانه می‌کند.

تحت نظام سرمایه‌داری، تمام حوزه‌ها و وجوه زندگی، به جنبه‌های مختلف از-خودبیگانگی انسان بدل می‌شوند؛ این جنبه‌ها به واسطه یک نسبت و رابطه درونی با مالکیت خصوصی از بطن آن نظام، برون آمده و سر و شکل می‌گیرند (اولمن، ۱۹۷۶، ۲۰۲).

در این ساختار، جامعه ذره‌گانی شده و انسان از یک فردانیت راستین خالی می‌شود و ضمن آنکه آگاهی و خودآگاهی انسان نسبت به وضعیت خودش زایل شده، آگاهی کاذب ایجاد می‌شود و سیر شکوفایی و تحقق انسان‌ها نیز مسدود می‌شود:
 ... فراگذشتن از بیگانگی- یا سلطه کاهنده‌اش بر انسانها- نسبت معکوس با تحقق نفس فزاینده‌تر فرد اجتماعی دارد. اما از آنجا که تحقق نفس فرد نمی‌تواند از جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند منتزع شود،

^۱ تاریخچه مفهوم «بیگانگی با خود» (Alienation) به سده پانزده در فرانسه برمی‌گردد که وجه حقوقی - به معنای غصب کردن مال کس دیگری - داشته است؛ سپستر - با مطرح شدن مفهوم «وضعیت طبیعی» در نظریات لاک، هابز، روسو، و... - معنای وسیع‌تری پیدا کرد؛ برای مثال، روسو حالت بیگانگی انسان با خود را مربوط به ویژگی‌های دوره مدرن می‌داند که انسان را از وضعیت طبیعی‌اش منفک کرده است و نیازهای حقوقی/سیاسی او را نادیده می‌گیرد: «بنابراین «لیناسیون» به معنایی که از فلسفه سیاسی روسو برمی‌آید عبارت است از تباهی انسان در جامعه مدنی استوار بر رقابت بازاری و نومیدی و سرخوردگی ناشی از خلاف شدن وعده پیمان اجتماعی، که می‌بایست همانستی (هویت) و آزادی انسان را تامین و تضمین کند» (دریابندری، ۱۳۹۸، ۱۱۵). این مفهوم در نظام فکری هگل شکل فلسفی‌تری به خود می‌گیرد و به وضعیت و سرگذشت «روح» مربوط می‌شود که دچار نا-همانستی است؛ انعکاس این وضعیت در اجتماع انسانی روابط خواجه و برده را رقم زده و خود ذات انسانی را نیز چندپاره می‌کند: «جدافتادگی انسان صورت عینی و خارجی دویارگی روح جهان است» (دریابندری، ۱۳۹۸، ۱۹۶). شاگردان هگل - از جمله فوئرباخ و مارکس - بر روی جنبه‌های معرفتی و اجتماعی این مفهوم تأکید کردند؛ به نظر فوئرباخ، باور انسان به نیروهای فراطبیعی (دین) او را از گوهر خویش بیگانه می‌کند. اما مارکس به شکل جامع‌تری به مفهوم بیگانگی انسان از خود، توجه کرد: «مفهوم بیگانگی مارکس چهار جنبه عمده به شرح زیر دارد: الف) انسان از طبیعت بیگانه شده است؛ ب) او از خودش بیگانه شده است (از فعالیت خودش)؛ ج) از «وجود نوعی» خویش (از وجود خود در حکم عضو نوع انسانی)؛ د) انسان از انسان بیگانه شده است (از سایر انسان‌ها)» (مساروش، ۱۳۸۰، ۱۰).

این مساله از موضوع همپیوندی‌های انضمامی بیان فرد و جامعه یا انواع و اشکال نهادهای اجتماع که فرد بتواند خود را با آن یکپارچه کند، جدایی‌ناپذیر است (مساروش، ۱۳۸۰، ۳۴۶).

از طرف دیگر و از آنجاکه بلوخ رویکرد اقتصادمحوری مکتب مارکس‌گرایی را ناکافی می‌داند، بر اهمیت مؤلفه‌های فکری/فرهنگی در شکل‌گیری وضعیت از-خودبیگانگی انسان تأکید می‌کند، اما توضیح و تبیینی در رابطه با چرایی و چگونگی نقش انگاره‌ها در پیدایش این وضعیت نمی‌دهد. این عدم توضیح و تبیین، به اضافه اشاره تأییدآمیز بلوخ به یکی از نظریه‌های فیلسوفان رواقی- مبنی بر اینکه انسان‌ها از وحدت نوع، و فرد انسان از وحدت ذات برخوردار هستند و هرگونه شقاق در این وحدت‌ها به غریبه‌گی انسان با خودش می‌انجامد (بلوخ، ۱۹۸۶، ۴۹۲)- سبب می‌شود یافتن شرحی قانع‌کننده برای چرایی و چگونگی شکل‌گیری بیگانه‌شدن انسان با خودش، لازم آید. خواهیم دید که با یک تفکیک مقوله دیگر- یعنی تفکیک مفهوم «بیگانگی با خود»، به دو انگاره «با-خودبیگانگی» ای زیستی و «از-خودبیگانگی» ای اجتماعی- و مبنای قراردادن نظریه «ژن‌محوری» و «مم‌محوری» داوکینز- در دو حوزه زیست‌شناسی تکاملی و نظریه فرهنگ- می‌توان توصیف و تبیینی مستدل برای این مفهوم فلسفی انسان‌شناسانه، تدوین کرد.

۲. نظریه فرهنگ داوکینز

نظریه فرهنگ داوکینز در امتداد نظریات او در علم ژنتیک و زیست‌شناسی تکاملی است؛ این نظریه دارای یک پس‌زمینه نگرشی در حوزه انسان‌شناسی است؛ بدین شرح که در تمایز انسان از حیوانات بر فرهنگ‌ساز بودن انسان تأکید دارد و خود فرهنگ را از منظر علم زیست‌شناسی توصیف و تحلیل می‌کند: «نخستین‌های دیگر... نیز آثار اولیه فرهنگ را دارند، اما این تنها انسان است که فرهنگ در تمام ارکان زندگیش به راستی نفوذ کرده است... این به معنی آن نیست که فرهنگ از قید ژن‌ها رها شده، بلکه آنچه تکامل یافته همانا استعداد برای فرهنگ است. در واقع انسان میل چاره‌ناپذیر به ایجاد این یا آن فرهنگ دارد» (ویلسون، ۱۳۹۱، ۲۸۸). بر همین پس‌زمینه فکری و پس از آنکه داوکینز نظریه انقلابی‌اش در علم ژنتیک- مبنی بر «ژن‌محور بودن» تکامل- را تدوین کرد، این نظریه را پایه قرار داد تا طی یک تعمیم مفهومی/ نظری، انگاره «مم‌ها»ی فرهنگی را صورت‌بندی کند؛ به دیگر سخن، درون‌مایه «رود عدن» او- یا همان مؤلفه حیاتی DNA- در واپسین نقطه سیر و سیورورت خود به «مم»‌های فرهنگی می‌رسد. پیش از پرداختن به این دو مؤلفه در نظام فکری داوکینز، مروری کوتاه می‌کنیم بر آن پیوستاری که تاکنون- طبق رویکرد تطبیقی/تلفیقی این جستار- طی شده و شرح دنباله آن- در قالب علم ژنتیک و نظریه فرهنگ داوکینز- در ادامه خواهد آمد: جاده پریپچ‌وخم فلسفه فرهنگ ترکیبی‌ای بلوخ/ داوکینز از ژن‌ها آغاز می‌شود، از اندام‌ها و اندام‌واره‌ها می‌گذرد تا به ابزارسازی، اندیشه‌ورزی، رفتارهای فردی/ جمعی، و سازه‌ها و نهادهای اجتماعی می‌رسد؛ داوکینز سفر خود را از هستنده‌های همانندساز، یعنی

^۱ داوکینز در شرح علت انتخاب اصطلاح «مم» برای نامیدن واحد فرهنگ، ابتدا مجموعه واحدهای فرهنگی را به آن سوپ زیستی که در آستانه پیدایش مولکول DNA و ژن پدید آمده بودند، تشبیه می‌کند و سپس ادامه می‌دهد که: «این سوپ جدید، سوپ فرهنگی آدمی است، ما باید برای همانندساز جدید نامی بگذاریم، نامی که نشان‌دهنده ایده یک واحد انتقال فرهنگی، یا یک واحد «تقلیدی» باشد. ریشه یونانی Mimeme، «می‌مم» نام مناسبی است، اما من می‌خواهم که تک‌جای باشد و کمی شبیه به «ژن» به نظر آید. امیدوارم دوستان متخصص زبان‌های باستانی بر من ببخشند اگر «می‌مم» را به Meme، «مم» خلاصه می‌کنم» (داوکینز، ۱۳۹۶، ۲۵۶). همین معنای موسع از مفهوم «تقلید» را- علاوه بر معنای رایج آن در حوزه هنر- در فلسفه بلوخ هم می‌بینیم؛ او آفرینش‌گری در آثار فکری/فرهنگی را متکی به نوعی از تجربه‌ورزی می‌داند که محور آن، روند «تقلیدگری» (Mime) است: «تقلیدگری، شعروارگی نمایش را به‌گونه شمرده و روشن، به بیان می‌آورد. همانطور که در بحث بلوخ درباره فیلم دیدیم، در اینجا نیز او معنای تقلیدگری را چنان می‌گستراند که پدیده‌های شنیداری و امور بی‌جان و بی‌روح را هم در برمی‌گیرد» (گتوگان، ۱۹۹۶، ۵۱).

ژن‌ها، شروع می‌کند و در قلمرو فرهنگ و مم‌ها به پایان می‌رساند؛ ابتدا و انتهای این خط سیر نیاز به کامل شدن دارد و بلوخ این قطعات تکمیلی را تدارک دیده است: هستی‌شناسی ماده‌گرایانه بلوخ از مؤلفه «ماده ذی‌شعور» شروع شده و به کیهان پارساستاخیزی می‌رسد که در آن سازوکارهای همچون «مهندسی ژنتیک» و «مهندسی فرهنگی» به حدنهایی خودشان رسیده‌اند.^۱ این پیوستاری دیدن طبیعت و فرهنگ- که در اینجا در قالب نقش‌های مکمل‌کننده نظریه‌های بلوخ و داوکینز نسبت به یکدیگر تجلی می‌یابد- ذیل مفهوم «تکامل هم‌گامانه ژن/فرهنگ»^۲ یا «توارث‌پذیری دوگانه»^۳ تعریف می‌شود؛ طبق این مفهوم، تکامل زیستی و فرهنگی شباهت‌های کلی دارند و انسان محصول مشترک هر دو روند است. تکامل زیستی از لحاظ زمانی مقدم بر تکامل فرهنگی است و بنیاد آن را شکل می‌دهد و تکامل فرهنگی، سپس‌تر شروع شده و پس از پیدایش، بصورت نیمه‌مستقل و با سرعتی بسیار بیشتر، به پیش رفته است. این دو روند، برهمکنشی دو جانبه و دیالکتیک‌وار دارند:

... آنگاه که مم‌ها ظاهر شدند و روند تقلیدگری رشد و تکامل یافت، این مم‌ها محیط ژن‌ها را تغییر دادند و آن‌ها را مجبور کردند که گام‌به‌گام، وسیله بهتری برای گسترش مم‌ها فراهم کنند (بلكمور، ۱۹۹۹، ۱۰۹).

اما علم ژنتیک داوکینز چه می‌گوید و انگاره «فنوتیپ گسترده»^۴ او، چه نقشی در این پیوستار بازی می‌کند؟

۲-۱. ژن‌شناسی داوکینز

از منظر علم ژنتیک هر اندام‌واره زیستی دو بخش دارد: یک ساختار ژنتیکی یا «ژنوتیپ»^۴ و دیگری مجموعه آن کیفیت‌ها و خصوصیات آشکاری که ژنوتیپ، آن‌ها را بوجود می‌آورد و «فنوتیپ»^۵ نامیده می‌شود. هر ژن قطعه خاص از مولکول^۶ است که به عنوان «کوچک‌ترین واحد وراثت یا ژنتیکی» (وود، ۱۳۹۴، ۳۴) شناخته می‌شود و روی یک کروموزوم جای دارد.

تا دهه ۲۰ میلادی مشخص شده بود که کروموزوم‌ها ژن‌ها را حمل می‌کنند. کروموزوم‌ها شامل دزوکسی‌ریبونوکلیتیک اسید (DNA) و پروتئین هستند (گاملین، ۱۳۹۷، ۹۸).

هر یک از این واحدهای وراثتی مسئول ساخت یک پروتئین ویژه است:

ژن به زبان ساده به قطعاتی از (DNA) گفته می‌شود که حامل اطلاعات مشخص مثلاً تعیین ساختار کلی بدن جاندار و یا حامل کدهای ساخت پروتئین‌های مختلف باشد (محمدپناه، ۱۳۹۳، ۹۳).

^۱ به باور بلوخ در تاریخ پارساستاخیزی نوعی از فن‌آوری به وجود خواهد آمد که تغییرات بنیادین در همه پدیده‌های امروزی ایجاد می‌کند؛ از جمله آنکه ساختار زیستی و فرهنگی انسان از اساس دگرگون خواهد شد؛ او این فن‌آوری را «فن‌آوری نا-اقلیدسی» (Non-Euclidean Technology) می‌نامد که می‌تواند بیشترین حد از «مهندسی ژنتیکی/فرهنگی» را ممکن کند: «هرچه بیشتر نوعی از فن‌آوری برآمده از همکاری و همگامی بین انسان و طبیعت صورت امکان به خود بگیرد، با حتمیت بیشتری نیروهای آفرینشگر مسدود و محدود شده در بطن طبیعت، دوباره آزاد خواهند شد» (بلوخ، ۱۹۸۶، ۶۹۰).

^۲ simultaneously gen-culture evolution

^۳ dual inheritance

^۴ genotype

^۵ phenotype

^۶ DNA

کل ویژگی‌های یک اندام‌واره محصول عملکرد همین پروتین‌های ژن ساخته، است. برای هر خصوصیت واحد، دو ژن مختلف- غالب/ مغلوب- وجود دارد که بر روی بازوهای دو شاخه‌ای یک کروموزوم مستقر هستند و «آل»^۱ نامیده می‌شوند (محمدپناه، ۱۳۹۳، ۸۹). مهمترین خصوصیت ژن‌ها، توانای آن‌ها در «هماندسازی» یا «خود-همتاسازی» از طریق روند «نسخه‌برداری» است. این نسخه‌برداری می‌تواند همراه با خطا باشد که «جهش‌های ژنتیکی» را بوجود می‌آورد؛ اغلب این جهش‌ها ژنتیکی زیان‌بار و برخی از آن‌ها مفید هستند و سبب توانای بیشتر اندام‌واره می‌شوند. به مجموعه ژن‌ها «ژنوم» گفته می‌شود و تعداد آن‌ها در هر اندام‌واره، مشخص و خاص است، برای مثال «تعداد ژن‌های انسان حدود ۳۵۰۰۰ عدد است» (چارلز ورت، ۱۳۸۸، ۵۱). هر ژن یک بسته اطلاعاتی را شامل می‌شود و ژنوم، در واکنش به محیط شکل گرفته است؛ ترجمه هر بخش از داده‌های ژنوم، خصوصیت یا رفتاری را در فرد بوجود می‌آورد.

از زمان طرح «نظریه تکامل» توسط داروین- در نیمه دوم سده نوزدهم- این نظریه دوره‌های مختلفی از جرح و تعدیل‌های علمی و منازعات عمومی‌ای اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی، و فلسفی را از سر گذرانده است؛ از جمله تعیین سطح عمل مؤلفه «انتخاب طبیعی» و یا داروین‌نگری اجتماعی‌ای فردباورانه/ جمع‌باورانه (اسپنسر/ مارکس). این نظریه براساس چند مفهوم کلیدی بنا شده است: ۱) وجود تفاوت اندک بین افراد یک گونه؛ ۲) کمبود منابع زیستی؛ ۳) شکل‌گیری رقابت بین افراد؛ ۴) بقای «شایسته‌ترها»^۲ که با داشتن ویژگی‌های مناسب‌تر با محیط، زمینه «مانایی» و «زایایی» آن‌ها بیشتر می‌شود. این مفاهیم اینگونه صورتبندی می‌شوند: مؤلفه «فشار انتخابی»، تفاوت افراد و تنوع گونه‌ها را دستمایه کار خودش قرار داده و سازوکار علی‌ای «انتخاب طبیعی»، سازگارترین افراد و گونه‌ها با محیط را برای بقا و تکثیر بیشتر بر می‌گزیند؛ این روند، طی زمان‌های طولانی، افراد یک گونه را «تواناتر» و پیدایش «گونه‌های جدید» را سبب می‌شود. کلیدی‌ترین انگاره در نظریه تکامل، مؤلفه «انتخاب طبیعی» است و یکی از مهم‌ترین و تاثیرگذارترین پرسش‌ها در روند مفهوم‌پردازی اجتماعی/فلسفی‌ای از نظریه تکامل این بوده است که این عامل در چه سطحی عمل می‌کند؟ به عبارت دیگر: «واحد انتخاب طبیعی»^۳ چیست؟ پاسخ‌های متنوعی ارائه شده است، از جمله: ژن، کروموزوم، سلول، فرد، خانواده، کلنی، گونه، جامعه و... پاسخ به این پرسش فقط اهمیت علمی ندارد؛ بلکه دارای بعدی مفهومی/ اندیشه‌ای و در نتیجه، پیامدهای انسانی/ اجتماعی/ فرهنگی هم هست؛ برای مثال، اگر واحد انتخاب را «گروه» بگیریم، انگاره‌های همچون فداکاری، خیر همگانی، مبارزه آیینی‌شده، و سایر مفاهیم مرتبط با انگاره مارکسی سوسیالیسم دارای مزیت زیستی تلقی شده و توجیه‌پذیر می‌شود؛ اما اگر واحد انتخاب را «فرد» بگیریم، مفاهیمی همچون فردانیت، دست پنهان بازار، خودآیینی، و سایر مفاهیم مرتبط با انگاره اسپنسری لیبرالیسم سر بر آورده و توجیه طبیعی/نظری پیدا می‌کنند.^۴ پاسخ ابداعی و تاثیرگذار داوکینز به

¹ allele

² fittest

³ unit of selection

⁴ این تفاوت برداشت و تفسیر از نظریه تکامل داروینی همچنان ادامه دارد و منتقدان رویکرد اسپنسری، توجیهاتی همچون استعاری‌دانستن تعبیر «ژن خودخواه» توسط داوکینز را، قانع‌کننده نیافته‌اند و از همین روی، درصد پاسخگویی به او برآمده‌اند؛ از جمله رافگاردن در کتاب «ژن خوش‌مشراب» (The Genial Gene) استدلال می‌کند که مفاهیمی همچون «رقابت»، «خودخواهی»، «تنازع» و «بقای اصلح» نوعی خوانش سوگیرانه از نظریه تکامل داروینی است که عمدتاً توسط اسپنسر و پیروان راست‌کیش او رواج داده شده است و داوکینز هم، همین خط فکری را دنبال می‌کند؛ به گفته او، این خوانش از نظریه داروین ممکن است برای برخی خوشایند و برای برخی دیگر ناخوشایند باشد، اما «باید به این موضوع بپردازیم که آیا این مفاهیم و استعاره‌ها می‌توانند به‌درستی طبیعت زیستی را توصیف و تبیین کنند؟» (روگگاردن، ۲۰۰۹، ۲۳۹).

این پرسش - که در کتاب دوران ساز «ژن خودخواه» (۱۹۶۷)، مطرح شد - مؤلفه «ژن» را به عنوان «واحد انتخاب طبیعی» معرفی کرد؛ بنابراین، منظر داوکینز به روند تکامل، «ژن محور»^۱ است.

به گفته داوکینز، کل فرآیند تکامل در سطح ژن روی می‌دهد و ذینفع‌نهایی تکامل، خود ژن است؛ ژن یک واحد ذره‌گانی است با قدرت خود-همتاسازی، تکثیرشوندگی، و رقابت‌کنندگی؛ ژن خودخواه و خودمحور است و می‌کوشد هرچه بیشتر نسخه‌های خودش را راهی آینده کند:

ژن‌ها برنامه‌ریزان ماهری هستند، و برای زندگی خودشان برنامه‌ریزی می‌کنند. آن‌ها بر اساس موفقیت برنامه‌های‌شان در مواجهه با تمام خطراتی که زندگی پیش‌پای ماشین‌های بقاء‌شان می‌نهد مورد قضاوت قرار می‌گیرند؛ و قاضی هم، قاضی بی‌رحم محکمه بقاء است (داوکینز، ۱۳۹۶، ۱۰۵).

توانایی همانندسازی ژن سبب می‌شود که از ثبات و بقا برخوردار شود و در قالب نسخه‌هایش به «نامیرایی» و «جاودانگی» دست یابد. استدلال داوکینز آن است که انتخاب طبیعی باید بر عنصری عمل کند که توان «مانایی» داشته باشد؛ بدن اندام‌واره‌ها بقای همیشگی ندارند، اما ژن‌ها از نسلی به نسل دیگر عبور کرده و بقا دارند.

توان نامیرایی یک ژن است که آن را کاندید خوبی برای واحد اساسی انتخاب طبیعی می‌کند (داوکینز، ۱۳۹۶، ۷۴).

اقامتگاه ژن‌ها - یعنی بدن اندام‌واره‌ها که ژن‌ها درون آن ساکن‌اند - امری دومین و فرعی هستند؛ بدن یک وسیله نقلیه، یا «ماشین بقاء»، برای ژن‌ها هستند؛ به عبارت دیگر، یک «حوضچه ژنی» داریم که در «محفظه اندامی» شناور است؛ پس، مرغ جاده عبور تخم‌مرغ برای ساختن تخم‌مرغ دیگری است و انسان معبری است برای عبور ژنوم انسانی به زمان سپستر. این تغییر منظر سبب می‌شود که داوکینز نتیجه بگیرد که کل حیات اندام‌واره‌گی، «ژن‌بنیاد» و «ژن‌محور» است. رویکرد «ژن‌محور» داوکینز می‌تواند نتایج مهم فلسفی داشته باشد، از جمله جبرباوری.

داوکینز قائل است که رفتار انسان، از جمله رفتار فرهنگی حتی در پیچیده‌ترین جلوه‌های‌اش (اخلاق)، به ژن‌های خودخواه وابسته است... نوعی تعیین‌باوری ژنتیک در استدلای او وجود دارد، خصوصاً بدین خاطر که او جانداران (از جمله انسان‌ها) را «ماشین‌های بقاء» می‌داند که جهت‌داری ژنتیک دارند (ووکیتس، ۱۳۹۸، ۱۶۸).

در نمونه‌ای دیگر از این نتایج فلسفی: امکان تبیین چگونگی شکل‌گیری وضعیت «با-خودبیگانگی» انسان فراهم می‌شود؛ بدین صورت که: طبق یکی از انگاره‌های گنوسی، انسان دارای «وحدت در ذات»^۲ است و بیگانگی انسان با خودش نتیجه برهم خوردن این وحدت در ذات است (کولاکوفسکی، ج ۳، ۱۳۸۹، ۵۰۵). از سوی دگر و از نظر بلوخ هم، هرگاه بین جوهر اصیل انسان و واقعیت تجربی‌اش ناهمسانی و ناهمخوانی پیش آید، انسان دچار بیگانگی با خود می‌شود (بلوخ، ۱۹۸۶، ۴۹۳). حال اگر از منظر انگاره «ژن‌محوری» داوکینز به این وضعیت نگاه کنیم، علت و تبیینی می‌توانیم برای آن تدوین کنیم: بدن اندام‌واره‌ها و متعلقات آن -

¹ gene-center

² eritis sicut dei

از جمله مغز، آگاهی، فعالیتهای عملی و... در خدمت ژنوم آن اندام‌واره هستند؛ بنابراین، وضعیت‌های همچون «وحدت در ذات» و «همخوانی بین جوهر اصیل و واقعیت تجربی انسان»، هیچ واقعیت بیرونی نداشته و نخواهد داشت و، در نتیجه، «با-خودبیگانگی» انسان ناگزیر و ابدی است.

ژن‌شناسی ابداعی، تبیین‌گرانه، و انقلابی داو کینز مجهز به یک رویکرد جدید -یعنی همان «ژن‌محوری» زیستی- و یک انگاره کاملاً نوین، است: مفهوم «فنوتیپ گسترده»^۱. طبق فهم رایج از اصطلاح «فنوتیپ» یا «رخ‌نمون»، به کلیه آثار بیرونی و ظاهری ژن‌ها، فنوتیپ گفته می‌شود؛ برای مثال: رنگ‌مو، ضرب‌هوشی، طرز راه‌رفتن و... . داو کینز، اما، طی یک تعریف موسع می‌گوید فنوتیپ، مجموع تمام اثرات و آثار ژن‌ها در قلمرو «درون‌بدنی» و «برون‌بدنی» را شامل می‌شود؛ ژن‌ها می‌توانند به بیرون از بدن اندام‌واره‌ها دست‌اندازی کنند؛ تمام جهان حوزه تاخت و تاز ژن‌هاست.

اثرات فنوتیپی یک ژن را باید تمام اثراتی دانست که آن ژن بر جهان می‌گذارد (داو کینز، ۱۳۹۶، ۳۰۷).

واحدهای بنیادی حیات، یا همان ژن‌ها، مؤلفه «فنوتیپ گسترده» را می‌سازند و خود این مؤلفه، وظیفه حفاظت از همان ژن‌ها- به‌عنوان یک نسخه‌ساز- را بر عهده دارد (داو کینز، ۱۹۸۳، ۲۶۳)؛ سدهای سگ‌های آبی، لانه‌های پرندگان، تار عنکبوت، نیزه تیزشده برای شکار، و ... نمونه‌های از این «فنوتیپ گسترده» هستند که نقش آن‌ها عبارتند از: «هدف و کارکرد» «فنوتیپ برون‌بدنی» عبارت است از به‌حداکثر رساندن گستره عملکرد ژن‌های مسبب آن فنوتیپ» (وودز/گران، ۱۳۹۷، ۶۸۲). هرچند خود داو کینز اشاره به این مطلب نمی‌کند، اما می‌توان در خوانشی مارکسی/ بلوخی از این مفهوم، کلیه ساختارهای برون‌بدنی- که ساخته انسان باشند، از جمله ساختارهای اقتصادی/ اجتماعی یا همان «زیربنا»- را مصداقی از فنوتیپ گسترده دانست که خاستگاه و سرآغازش به ژن‌ها برمی‌گردد:

ژن ← سلول ← اندام‌واره ← سازه‌های برون‌بدنی ← ساختارهای اجتماعی ← جامعه

۲-۲. نظریه فرهنگ در نظام فکری داو کینز

نظریه فرهنگ داو کینز براساس یک روش‌شناسی سه مؤلفه صورت‌بندی می‌شود: (۱) نگره ماده‌باوری؛ (۲) رویکرد واگشت‌گرایی؛ (۳) انگاره تکامل فرهنگی. داو کینز از دیدگاهی ماده‌باورانه به کل جهان می‌نگرد؛ طبق این دیدگاه همه پدیده‌ها -کیهان، طبیعت، انسان، فرهنگ و...- بنیادی مادی دارند و باید برمبنای یک توضیح و تبیین مادی‌نگرانه شرح و توصیف شوند. در رویکرد واگشت‌گرایی، هر پدیده کلان‌ساختار، به اجزای خودش تجزیه و تحلیل می‌شود و سپس همان پدیده برحسب عناصر و نسبت‌های درون‌ساختاری، دوباره بازآرایی و توصیف می‌شود تا دیدی همه‌نگر و تصویری کلی، ترسیم شود. این عناصر در حوزه ژن‌شناسی، ژن‌های زیستی و در حوزه نظریه فرهنگ، «مم‌ها»^۲ی فرهنگی هستند. از منظر انگاره «تکامل فرهنگی»^۳، تکامل زیستی و فرهنگی در اصول و قواعد کلی، همانند یکدیگر عمل می‌کنند؛ مؤلفه «امتیاز سازشی» آن عاملی است که پیشران و راهبر هر دو فرآیند است؛ این تکامل می‌تواند داروینی یا غیرداروینی باشد و داو کینز معتقد به شق داروینی این انگاره است.

¹ expanded phenotype

² memes

³ cultural evolution

می‌توان گفت که انتقال فرهنگ قابل قیاس با انتقال ژنتیکی است، بدین معنی که می‌تواند منجر به نوعی تکامل شود (داوکینز، ۱۳۹۶، ۵۳).

برای مثال، «زبان یکی از عناصر فرهنگی است و تکامل زبان یک نمونه از تکامل فرهنگی یا تکامل در فرهنگ است» (روزنبرگ / مک‌شی، ۱۳۹۲، ۳۵۹).

زیرعنوان انگاره «تکامل فرهنگی» چندین نظریه مطرح شده است که یکی از آنها متعلق به داوکینز است؛ وی می‌کوشد با اقتباس از رویکرد «ژن‌محور» خودش، در زمینه تکامل زیستی، رویکرد «مم‌محور» را در شرح و تبیین چگونگی تحول و تکامل فرهنگ صورت‌بندی کند. در اینجا نیز پرسش کلیدی آن است که پیرسیم دو مؤلفه «فشار محیطی / طبیعی» و «انتخاب محیطی / طبیعی» در تکامل فرهنگی، در چه نقطه و بر چه عنصری عمل می‌کند؟ داوکینز فرهنگ را - که مرکب از واحدهای سازنده «مم‌ها» دانسته بود- در تحول و تکامل می‌داند و در این روند، نقش اساسی را به «مم‌ها» واگذار می‌کند. مم‌ها می‌توانند چیزهای همچون مفاهیم، انگاره‌ها، نمادها، معناها، نظریه‌ها، الگوواره‌های رفتاری، طرح‌واره‌های آیندگانی، و... را شامل شود؛ این واحدها به یکدیگر اتکا و ارجاع دارند و همدیگر را تقویت، تضعیف، بازتولید، یا حذف می‌کنند. این نظریه، فرهنگ را پدیده نیمه‌مستقل می‌داند که عناصر برسازنده آن، دارای یک «جایگاه» هستند و داوکینز «مغز» را دارای چنین قابلیت می‌داند. گاهی این استقلال تا آنجا می‌گسترده که نسبت مم و جایگاهش خصمانه می‌شود: «این استقلال ممکن است به حدی برسد که خاستگاه خودش را نابود کند» (ویلسون، ۱۳۹۸، ۲۲۹). مم‌ها در «حوضچه فرهنگی» شناور هستند و مم‌هایی موفق هستند که بتوانند، تحت فشار انتخاب طبیعی، محیط فرهنگی پیرامون خودشان را یا به خدمت خویش درآورده و یا با آن سازش پیدا کنند:

ژن ← ماشین بقا ← مغز ← مم‌ها ← حوضچه مم‌ای ← فرهنگ

از نظر داوکینز هر چیزی که قابلیت همانندسازی داشته باشد و بتواند برای یک هستومند مزیت بقا درست کند، نوعی تکامل مختص به خود را آغاز می‌کند؛ یعنی وارد یک روند خود-همتاسازی و خود-نسخه برداری می‌شود و در واکنش به مؤلفه «فشار/انتخاب طبیعی» موفق‌تر یا کمتر موفق عمل می‌کند؛ از همین روی، فرهنگ نیز در فرآیندی شبه‌داروینی تحول و تکامل می‌یابد؛ فرهنگ دارای عناصر برسازنده است که تحت نیروی «انتخاب طبیعی» با یکدیگر رقابت/همکاری کرده و گاهی منجر به تقویت/حذف یکدیگر می‌شوند. همانگونه که یک آلل ژنتیکی می‌تواند هم‌تای دیگرش را مغلوب کند، یک آلل فرهنگی - برای مثال «دیگری‌شناسی» - آلل رقیبش - برای مثال «دیگرستیزی» - را حذف می‌کند، و یا برعکس. بنابراین مؤلفه‌های همچون مفاهیم، انگاره‌ها، نظریه‌ها، آداب و رسوم، آیین‌ها دینی، به همراه «آهنگ‌ها، اندیشه‌ها، گزین‌گویی‌ها، مدل‌های لباس، شیوه‌های ساخت ظروف یا ساخت طاق‌ها» (داوکینز، ۱۳۹۶، ۲۵۶)، نمونه‌های از عناصر فرهنگی هستند که می‌توانند وارد چنین روابط چندسویه‌ای، با یکدیگر شوند. این عناصر فرهنگی - یا همان مم‌های برسازنده فرهنگ - حاوی یک محتوای اطلاعاتی و دارای چند قابلیت هستند: «مم یک «واحد انتقال فرهنگی» یا یک «واحد تقلید» است، مم‌ها خودشان را طی فرآیند «تقلید» یا «الگوبرداری» از مغزی به مغز دیگر منتقل می‌کنند» (عکاشه، ۱۳۹۹، ۱۹۷). در روند انتقال و تقلید، چون مم‌ها - همچون ژن‌ها - دارای جفت آلل‌های هم‌تراز، اما، متفاوتی هستند، روابط متنوعی می‌تواند بین آنها شکل بگیرد؛ برای مثال این آلل‌ها: خودگذشتگی / خودمحوری، همکاری / رقابت‌جویی، هم‌نوع‌دوستی / بیگانه‌ستیزی، بینش میان فرهنگی / بینش خود-مطلق‌انگاری، نمونه‌های از آلل‌های فرهنگی هم‌تراز و متفاوت هستند و روابط همیاری / رقابت / بی‌تفاوتی، نمونه‌های از روابط ممکن و متنوعی است که بین آلل‌ها دیده می‌شود؛ برای مثال، مم «خدا» با مم «جهنم» و مم «توحید» با مم «جهان‌وطنی» همبسته و همیار هستند، اما مم «خود-مطلق‌پنداری»

و مم «گشودگی فکر» رقیب هستند. گروه مم‌های همیار هم وجود دارد؛ برای مثال آموزه‌های تثلیث، عشای ربانی، و قداست سازمان کلیسا یک گروه مم‌ای همیار را، تشکیل می‌دهند. علاوه بر این خصوصیات و طبق همین نگرش: (۱) پذیرش یک مم توسط مخاطبان، همان روند تکثیر است؛ (۲) توان نسخه‌برداری / هم‌تاسازی، روند بقای مم را محقق می‌کند؛ (۳) تفسیر و تاویل یک انگاره / نظریه و پیدایش مم‌های نسبتا یا کاملا جدید، هم‌تراز همان سازوکار «ترکیب» و «جهش» ژنتیکی است. بنابراین داو کینز فرهنگ را یک پدیدار نیمه‌مستقل می‌داند که پس از پدیدار شدن، طبق قوانین تکامل شبه‌داروینی، تحول و تکامل پیدا کرده و توانایی به ظهوررساندن «خواص برآیندی» پیدا کرده است تا آنجا که «یک ویژگی فرهنگی ممکن است صرفا به خاطر اینکه برای خودش «سودمند» است، تکامل یافته باشد» (داو کینز، ۱۳۹۶، ۲۶۵).

به باور داو کینز، خاستگاه مم‌ها مغز است و انتقال آن‌ها از یک ذهن به ذهن دیگر از راه «تقلید» صورت می‌گیرد. در این نگاه، روند همانندسازی، تکثیر، انتشار، مانایی و حذف مم‌ها در کل از اصول داروینی تکامل پیروی می‌کند:

از آنجا که مم‌ها نیز به مانند ژن‌ها دارای توان تکثیر و نسخه‌برداری از یکدیگر هستند، به همان اندازه ژن‌ها قدرتمند و تاثیرگذار هستند (بلک‌مور، ۱۹۹۹، ۳۵).

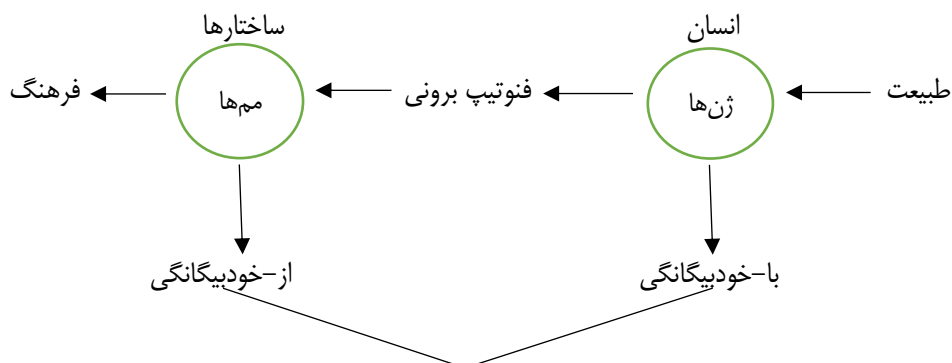
تکامل فرهنگی معلول عملکرد تکثیری/حذفی مم‌هاست؛ فراگیر شدن آسان و سریع یک ترانه و رواج ارتداد دینی نمونه‌های از تکثیر و حذف مم‌ها هستند. مم‌های دارای مزیت سازشی، تکثیر بیشتری می‌یابند و سرانجام در یک «خزانه مم»^۱ نیمه‌مستقل، غالب خواهند شد؛ این خزانه مم‌ها همان «دنیای فرهنگی و انسانی است که ما در آن زندگی می‌کنیم، همانطور که دنیای حیات طبیعی ما بر اساس رفتارهای مشابه ژن‌های خودخواه و فرصت طلب صورت می‌گیرد. ما با همین وضعیت و در جهان مم‌ها و از طریق آن‌ها فکر، انتخاب، و به صورت نظری و اجتماعی یا فردی در گذر زمان عمل می‌کنیم، بی‌آن که توجهی به حضور و رفتار مم‌ها در ذهن و فکر و عالم خود داشته باشیم» (خاتمی، ۱۳۹۷، ۱۷۶). خودخواهی و خودمحوری مم‌ها به آن معناست که بسته به میزان مزیت زیستی‌شان، یعنی درجه جاذبه روانی آنها برای مغز، تکثیر و منتقل می‌شوند؛ مزیت زیستی در اینجا بدینگونه تعریف می‌شود که مغز، به عنوان جایگاه مم‌ها، دارای توان تقلید است و آن مم‌های تکامل می‌یابند که قادر باشند این ویژگی مغز را تا سرحد ممکن به کار گیرند. از سوی دیگر، داو کینز چیزهای همچون روزنامه‌ها، کتاب‌ها، نت‌ها و ... را هم، به عنوان جایگاه مم‌ها معرفی می‌کند که برای تصاحب‌شان، مم‌ها با یکدیگر رقابت می‌کنند. از نگاه این جستار، توصیف و تبیین داو کینز در اینجا دچار یک انحراف مقوله و رویکردی، می‌شود؛ به این شرح که: اولاً مغز و چیزی مانند کتاب سنخیت مقوله ندارند که بتوان آنها را ذیل یک مفهوم گنجانند؛ و ثانیاً، «مم‌محوری» او ایجاب می‌کند که جایگاه - مانند اندام‌واره برای ژن‌ها - از هویت و ساختاری مستقل برخوردار بوده و توانایی کافی برای حفاظت و انتقال مم‌ها را داشته باشد. از همین روی، نمی‌توان ابزارهای بی‌جانی که برای ثبت و ضبط مم‌های فکری / فرهنگی بکار گرفته می‌شوند را به مثابه «جایگاه» مم‌ها تلقی کرد. در اینصورت، پس این جایگاه کجاست؟ پاسخ این نوشتار آن است که: (۱) با تفکیک مفهوم «جایگاه» به دو مقوله «خاستگاه» و «اقامتگاه»؛ (۲) با تلفیق مؤلفه ابداعی خود او - یعنی «فنونپ گسترده» - و مفهوم مارکسی / بلوخی «زیربنا» می‌توان این موضوع را حل کرد و به توضیح و تبیین کامل‌تری دست یافت. در دو مثال زیر، این برداشت را توضیح می‌دهیم:

¹ emergent properties

² meme-pool

طبق ایده این جستار، پدیده‌های زیستی / اجتماعی / فرهنگی - همچون ژن‌ها، ساختارهای اجتماعی‌ای فنوتیپ‌مانند و ژن ساخته، مهم‌ها، قلمرو فکر/فرهنگ، و سپهر پارساستاخیزی - در امتداد هم قرار می‌گیرند و تعاملی چندسویه و دیالکتیکی را رقم می‌زنند. پس، طبق این ایده، نسبت سه پدیده «طبقه اجتماعی»، «طبقه اجتماعی موروثی» و «جامعه بی طبقه» اینگونه توصیف و تحلیل می‌شوند: سازه اجتماعی «طبقه» موردی از فنوتیپ گسترده است که به گونه غیرمستقیم خاستگاه ژنی دارد و از طرف دیگر، مفهوم «طبقه» یک مم فرهنگی است که اقامتگاه آن در ساختارهای اجتماعی / اقتصادی است و تا زمانی که برای یکدیگر مزیت بقا داشته باشند، همدیگر را محافظت می‌کنند و باز؛ آن سازه‌ها و این مفهوم وقتی افراد را به گونه موروثی (ژن بنیاد) در طبقه خاص قرار دهند، طبقات اجتماعی موروثی شکل می‌گیرد و باعث حفظ و تداوم حوضچه ژنی آن افراد می‌شود. اگر ساختارهای جامعه - از جمله طبقات اجتماعی / اقتصادی - به کمک مم‌های فکری، پایداری طولانی پیدا کنند، اقبال و احتمال توارث‌پذیری و میراث‌گذاری صفات افراد متعلق به این طبقات افزایش پیدا کرده و بنابراین، ژن‌های آن‌ها ماندگارتر می‌شود، و برعکس. حال، طبق نظر بلوخ، در سپهر پارساستاخیزی سوسیالیستی، جامعه و زیست‌اجتماعی انسان، عاری از طبقات و هر گونه سازه فنوتیپ‌ساخته، خواهد بود و در نتیجه، میزان تاثیرگذاری خاستگاه/اقامتگاه ژن‌ها و مم‌های مرتبط با یک جامعه طبقاتی هیچ یا کم خواهد بود؛ در اینصورت: سازه‌های برون‌بدنی‌ای ژن ساخته، در بقا یا حذف ژن‌ها/مم‌ها نقش اساسی نخواهند داشت و این یعنی بالاترین حد از «مهندسی ژنتیکی» و «مهندسی فرهنگی». پس در بیان بلوخی/داوکینزی: زیربنا ساختاری از مجموعه برساخته‌های ژن است؛ ژن خاستگاه زیربناست و روبنا استوار و متکی بر زیربناست؛ روبنا برساخته‌ایی متشکل از مهم‌هاست و اقامتگاه مهم‌ها، در زیربناست.

در مثال دوم: وضعیت و چگونگی شکل‌گیری «بیگانگی» انسان با خود، توضیحی روشن‌گرانه در انسان‌شناسی ترکیبی‌ای بلوخ/داوکینز پیدا می‌کند. بدین شرح که از نگاه مارکسیستی بلوخ، وضعیت بیگانگی انسان با خود - در اساس و به‌طورعمده - برآمده از جامعه طبقاتی و قابل رفع، است؛ حال آنکه از منظر ژن‌ها/مم‌ها: انسان ظرف و معبری برای ژن‌ها و سازه‌های اجتماعی حوضچه و مسیری برای مهم‌هاست و خود این سازه‌ها - زیربنا - محصول پراکسیس / فنوتیپ گسترده، هستند. این ژن‌ها هستند که یک‌بار انسان را دچار «با-خودبیگانگی» ای زیستی / گنوسی و بار دیگر دچار «از-خودبیگانگی» اجتماعی/مارکسی، می‌کنند. بنابراین و برخلاف نظر رواقیان، مارکس و بلوخ، امکان برطرف‌شدن وضعیت بیگانگی انسان با خود هیچگاه فراهم نخواهد شد و از همین روی، پاسخ پرسش‌های همانند پرسش زیر - نه از روی میل به تسلیم‌شدن، بلکه بر مبنای واقع‌گرایی در شناخت ویژگی‌هایی زیستی / اجتماعی انسان - منفی و خیر است: «آیا می‌توان بر بیگانگی چیره شد؟ آن‌هایی که بیگانگی و جدامانندی را ذاتی موجودیت انسان می‌دانند البته منکر غلبه بر آن به وسیله عمل انسان هستند. برای آن‌ها بهترین کار برای انسان این است که به‌جای تلاش بیهوده در راه تحقق رویای تغییر شرایط (زندگی) با حالت تنهایی و بیگانگی‌اش کنار آمده از در تسلیم در آید» (پاپنهایم، ۱۳۹۷، ۱۲۹). باری، این وضعیت برساخته ژن‌هاست و تا زمانی که انسان، انسان است در کمند ژن‌ها/ مهم‌هاست: انسان هرگز و هیچگاه از «غریبه‌گی با خود» رها نخواهد شد:

↓
غریبه‌گی انسان با خود

نتیجه‌گیری

۱. چارچوب نظری مشابه و متفاوت بلوخ و داوکینز، پیش‌شرط‌های لازم برای هم‌سنجی فلسفه فرهنگ آنها را فراهم می‌کند؛ این تشابه در قالب دو انگاره «ماده‌باوری»، «فرآیندبینی»، و «تکامل‌نگری» از یک سو، و رویکرد «واگشت‌گرایی» از سوی دیگر، نمود پیدا می‌کند. همچنین، تفاوت نگرشی آنها، در قالب دو تابع منطقی‌ای «نی-هنوز» در بلوخ و تابع «گویی‌که» در داوکینز تدوین می‌شود: روندهای بلوخی غایت‌مند و آرمانی‌وش هستند و فرآیندهای داوکینز تصادفی و لحظه‌ای. نتیجه آنکه: شباهت‌های فلسفه فرهنگ بلوخ و داوکینز تبیین‌گرانه و تفاوت‌ها، تکمیل‌کننده هستند.
۲. در یک نگاه فلسفی، نظریه تکامل زیستی/ فرهنگی، نیاز به توضیح و توجیه «متافیزیکی» دارد؛ نظام فکری بلوخ- با انگاره‌های همچون «هسته‌های پیشینی» و «نظام‌مندی گشوده»- شرحی فلسفی بر تکامل‌بینی مبتنی بر «عناصر برسازنده بالقوه/ بالفعل» فراهم می‌کند. دو مؤلفه «ممکن‌بوده‌ها»ی عینی و «انگاره‌ها»ی ذهنی در بلوخ و دو مؤلفه «ژن‌ها»ی زیستی و «ممها»ی فرهنگی در داوکینز، مصداق‌های از «هسته‌های بذرگونه»ی متافیزیک بلوخ هستند که نقشی برسازنده و بنیادی ایفا می‌کنند. نتیجه آنکه: هستی‌شناسی بلوخ و داوکینز همخوانی دارند.
۳. طبق نظریه فرهنگ هر دو اندیشمند، مؤلفه‌های برسازنده فرهنگ دارای یک «جایگاه» هستند؛ اگر این جایگاه را به دو بخش «خاستگاه» و «اقامتگاه» تفکیک کنیم، در بلوخ به عرصه «ذهن» و «ساختارهای اجتماعی» و در داوکینز به حیطه «مغز» و «اشیای ثبت‌کننده» می‌رسیم. بخش مشترک در نظریه آنها- مغز/ ذهن- به عنوان خاستگاه انگاره‌ها/ ممها قابل قبول است و منجر به تأکید هر دو نفر بر نقش نواخ انسان در خلق فرهنگ می‌شود. اما اقامتگاه داوکینزی ممها نمی‌تواند قانع‌کننده باشد؛ اقامتگاه انگاره‌ها/ ممها، ساختارهای اجتماعی/ اقتصادی، یا همان «زیربنا»، است. انسان «حوضچه ژن‌ها» و ساختارها، «حوضچه ممها» هستند؛ حلقه پیوند این دو حوضچه، مغز/ ذهن نواخ فکری/ هنری است.
۴. ساختارهای اجتماعی/ اقتصادی، همان «بدن» یا «حامل» یا «ماشین‌بقا»ی انگاره‌ها هستند و تمام قوانین بقا و تکامل اجتماعی/ فرهنگی در رابطه با این خاستگاه‌ها عمل می‌کنند. هر مجموعه از «نیروهای تولید» به سنجی معین از «مناسبات تولید» می‌انجامد و هر مناسباتی، «ممها»ی خودش را می‌آفریند؛ در مقام مثال، مم «خودآیین‌بودن» انسان نمی‌تواند بر زیربنای «بزرگ‌مالکی» جوانه بزند. ممها دارای آل‌های هستند که در اتکا به سازه‌های زیربنایی حیات دارند و برحسب مزیت زیستی و ماندگاری‌ای که برای اقامتگاه‌شان به بار می‌آورند، همدیگر را تقویت/ حذف می‌کنند؛ برای مثال، اگر آل «بیگانه‌ستیزی» یا «خودمطلق‌انگاری» سبب حفظ ساختاری شوند، آل‌های «همنوع‌دوستی» یا «بینش میان‌فرهنگی» مغلوب خواهند شد.
۵. تبیین نسبت طبیعت و فرهنگ- برمبنای مؤلفه‌های سازنده و تعیین جایگاه این مؤلفه‌ها- از اهمیت نظری/ عملی‌ای شایانی برخوردار است: برخی انگاره‌های باورمندان و ماندگار انسان- برای مثال آرمان‌جویی، امیدباوری، سعادت‌طلبی، و ... - همیشه همراه انسان بوده و نقشی اساسی در روند تکامل اجتماعی و تمدن‌سازی داشته‌اند؛ حال اگر این انگاره‌ها/ ممها نه در خدمت انسان بلکه در خدمت ساختارهای جامعه باشند- چنانکه طبق نگاه این جستار، همین‌گونه هم است- جهان‌بینی انسان تغییری

بنیادین می‌کند، از جمله اینکه: فلسفه امیدباوری و آرمان‌جویانه خود بلوخ از پایه سست خواهد شد؛ و این از آنجاکه، تمام کوشش‌های پراکسیسی انسان، برآمده از ژن‌ها و برای حفظ اقامتگاه ممهاست. بنابراین، بلوخ باید موضوع «جبر زیستی/ تاریخی» را جدی‌تر تلقی کند: حیات، تاریخ، و فرهنگ در سیطره ژن‌ها و ممها است.

References

- Blackmore, S. (1999). *The Meme Machine*. Oxford University Press.
- Bloch, E. (1970). *A Philosophy of the Future*. Translated by J. Cuning. Herder & Herder.
- Bloch, E. (1972). *Atheism in Christianity*. Translated by J. T. Swann. Herder & Herder.
- Bloch, E. (1985). *Natural Law and Human Dignity*. Translated by D. J. Schmidt. MIT Press.
- Bloch, E. (1986). *The principle of Hope*. Translated by Neville Plaice, Stephan Placid and Paul Knight. MIT Press. (In English)
- Bloch, E. (1988). *The Utopian Function of Art and Literature*. Translated by J. Zipes & F. Mecklenberg. Cambridge, Mass, MIT Press. (In English)
- Bloch, E. (1991). *Heritage of Our Times*. Translated by N. S. Plaice. Polity Publications.
- Bloch, E. (2000). *The Spirit of Utopia*. Translated by A. Anthony Nasser. Stanford University Press. (In English)
- Bodyrev, I. (2014). *Ernst Bloch and His Contemporaries*. Bloomsbury Academic Press.
- Boer, R. (2007). *Criticism of Heaven on Marxism and Theology*. Koninklijke Brill NV.
- Cohen, G. A. (1917). *Karl Marx's Theory of History*, translated by M. Rasekh Afshar, Akhtaran Publications. (In Persian)
- Daryabandary, N. (2019). *Alienation*. Nashrenow. (In Persian)
- Dawkins, R. (1983). *The Extended Phenotype*. Oxford University Press.
- Dawkins, R. (1995). *River out of Eden*. Weidenfeld&Nicolson Publishing Group.
- Dawkins, R. (2017). *The Selfish Gene*, translated by J. Soltany J. Maziar. (In Persian)
- Dembski, W. (2019). *Science and Evidence for Design in the Universe*, translated by S. Aminian, Parsik. (In Persian)
- Gamlin, I. (2018). *Evolution*, translated by Y. Belark Sabzan. (In Persian)
- Geoghegan, V. (1996). *Ernst Bloch*. Routledge Press.
- Geoghegan, V. (2008). *Utopianism and Marxism*. Peter Long AG.
- Gilson, E. (1984). *From Aristotle to Darwin and Back Again*. Translated by J. Lyon. University of Notre Dame Press.
- Hudson, W. (1982). *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*. The Macmillan Press.
- Khatamy, M. (1918). *An Introduction to Philosophical Memetics*. Tamadon Elm Publications. (In Persian)
- Khatamy, M. (2017). *An Introduction to the Philosophy of Biological Evolution*. Nashre Elm Publications. (In Persian)
- Kolakowski, I. (2010). *Main Currents of Marxism*, Vol. 3, translated by A. Millany, Daat Publications. (In Persian)
- Meszaros, I. (2001). *Marx's Theory of Alienation*, translated by H. Shamsaavary & K. Firouzmand, Markaz Publications. (In Persian)
- Muhammadpanah, B. (2014). *Evolution and Genetics*. Aameh Publications. (In Persian)
- Okasha, S. (2020). *Philosophy of Biology: A Very Short Introduction*, translated by K. Fizollahy, Nashre Now Publications. (In Persian)
- Ollman, B. (1976). *Alienation*. Cambridge University Press.
- Pappenheim, F. (1918). *The Alienation of Modern Man*, translated by M. Maddady, Ban Publications. (In Persian)
- Rosenberg, A. & Mcshea, D. W. (2013). *Philosophy of Biology: A Contemporary Introduction*, translated by P. Sadeghih, Payame Emrooz Publications. (In Persian)
- Roughgarden, J. (2009). *The Genial Gene*. University of California Press.

- Thompson, P. (2013). *The Privatization of Hope*. Peter Thompson and Slavoj Zizek ed's. Duke University Press.
- Tomasello, M. (1918). *The Cultural Origins of Human Cognition*, translated by M. Nasiry. Naghde Farhang Publications. (In Persian)
- Wilson, E. (2012). *Sociobiology*, translated by A. Vahabzadeh, Jahade Daneshgahi Publications. (In Persian)
- Wilson, E. (2019). *Consilience: The Unity of Knowledge*, translated by M. Mahjoob, Ney Publications. (In Persian)
- Wood, B. (2009). *Human Evolution: A Very Short Introduction*, translated by F. Rezay, Basirat Publications. (In Persian)
- Woods, A. & Grant, T. (2018). *Reason in Revolt: Materialism; Dialectical Philosophy and Modern Science*, translated by S. Sagharniya. Jaarf Publications. (In Persian)
- Worth, B. & D. (2009). *Evolution*, translated by A. Mahdavi Damghani Basirat Publications. (In Persian)
- Wuketites, F. (2019). *Evolutionary Epistemology and its Implications for Humankind*, translated by A. Jamshidpour Shabkhiz Publications. (In Persian)